

למקורם של פיוטי הסליחות

מאת

שולמית אליצור

א. בין סליחות לרחמין

הופעת פיוטי הסליחות היא אחת החידות הקשות ביותר בתולדות הפיוט. למן המאה התשיעית ואילך קיומן של סליחות כמעט ברור מאליו: פייטני איטליה הראשונים כבר הכירו את הסוגה; ופייטנים בבלים בראשית המאה העשירית, כרב ניסי אלנהרואני ורב סעדיה גאון, כתבו סליחות. בסידורי הגאונים מקומן של הסליחות מרכזי מאוד, והן נחשבות חלק מחובת היום הכיפורים ובתעניות¹. ואולם אין כל עדות ליטורגית לשימוש בסליחות בתקופות קדומות יותר. הן אינן מתועדות אצל פייטני ארץ ישראל הקדומים; כפי שהסברתי בעבר בהרחבה, למרות תפוצתן הגדולה בכל עדות ישראל באלף השני לסה"נ, אי אפשר למצוא סליחות במורשתם של פייטני ארץ ישראל הקלסיים (עד סוף המאה השמינית), וגם מאוחר יותר אין הסליחות שכיחות בארץ ישראל. כיוון שהצעתי לפתרון החידה היה שהסליחות הן סוגה פייטנית שנוצרה בבבל, ומשמם התפשטה ליתר המרכזים היהודיים, כולל איטליה ואשכנז.²

במאמר זה לא אעסוק בשאלת המרחב הגאוגרפי שבו נוצרו הסליחות, אלא בנקודה הליטורגית שבה התהוו. המהלך שיתואר להלן עשוי היה להתרחש בבבל, אך – כפי שאראה בהרחבה – מקורו

* לצורך כתיבת המאמר עיינתי בעשרות קטעי גניזה: נבדקו כל הקטעים המכילים סדרי פסוקים ליום הכיפורים, וכל הקטעים המביאים או מזכירים את פיוט המסגרת שיידון להלן, על פי הרישומים שבמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר. את מרבית הקטעים ראיתי בסריקות המעולות שבאתר של מפעלי פרידברג לחקר הגניזה, וברכות לראש משביר. פרופ' טובה בארי, ד"ר יהושע גרנט, ד"ר אבי שמידמן ואברהם פרנקל קראו את המאמר לפני הדפסתו. תודתי נתונה להם על הערותיהם.

1 ראה: סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' צה, קסד-קע; סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף ו' יואל, ירושלים תש"א, עמ' רפט-שמג.

2 ראה: ש' אליצור, 'לאופיו ולנתיבות השפעתו של המרכז הפייטני בבבל: הרהורים בעקבות ספריה של טובה בארי', תרביץ, עט (תש"ע-תשע"א), עמ' 240-248. במאמר זה התייחסתי גם אל סליחות המיוחסות לפייטנים ארץ ישראלים קדם-קלסיים, ועמדתי על בעייתיות הייחוסים הללו ועל הקושי בויהוי הפיוטים כסליחות.

בפיתוח ייחודי בתוך סוגה פייטנית ארץ ישראלית קדומה. הבנת מקורן של הסליחות אף תוכל לזרוע אור על סדרת פיוטים מיוחדת שנדפסה לפני שנים רבות.

אך קודם שיובאו פרטי הדברים, יש להבחין באופן חד בין תופעות ליטורגיות שונות המכונות – לעתים בטעות – סליחות. בתקופת הגאונים בבבל ניכרים שני מעמדים מובחנים: האחד יסודו בשילוב פיוטים בתוך חזרת הש"ץ ביום הכיפורים ובתעניות; ביום הכיפורים – בברכת קדושת היום, וביתר התעניות (כולל תשעה באב) – בברכת 'סלח לנו'.³ בין פיוט לחברו אמר הציבור כולו את פסוקי שלוש עשרה מידות הרחמים (שמ' לד 5–7), כולל קטע פתיחה ('אל מלך יושב על כיסא רחמים' או חלק מפתיחה זו, למן 'אל הוֹרְתָנו'). הפיוטים נתונים תמיד בתוך מסגרת ובה אמירות שונות; מסגרת זו תידון בהמשך בפירוט. פיוטים אלה – ורק הם – מכונים ברוב המקורות העתיקים סליחות, ובהתהוותם אעסוק בהמשך.

המעמד השני שונה בתכלית: ביסודו אין הוא קשור לתפילות הקבע כלל, ועיקרו בהתכנסויות תפילה ציבוריות באשמורת הבוקר בעשרת ימי תשובה, ולימים גם בימים נבחרים בחודש אלול. מעמד זה נקרא בסידורי הגאונים אשמורות או רחמין,⁴ והחומר הליטורגי שבו, במקורותיו

3 ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 172, 203. שלא כמשתמע מהאמור שם, הרחבת קרובות הי"ח על ידי סליחות איננה מנהג ארץ ישראל קדום: כל הסליחות המשולבות בקרובות ארץ ישראליות קלסיות לימי התענית מאוחרות, לעתים בבליות, ושילובן משני. ראה: אליצור, המרכז הפייטני בבבל (שם), עמ' 246–247; והשווה: A. Shmidman, 'A 12th-13th-Century Specimen of the Eastern Rite for the 10th of Tevet', *HUCA*, 84-85 (2013-2014), pp. 91-96. כאשר ביקשו פייטני ארץ ישראל להרחיב קרובות לתעניות הקטנות הם שילבו בהן קינות בברכת בונה ירושלים. ראה: א' שמידמן, 'קינות לעשרה בטבת ולשבעה עשר בתמוז', תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 241–268.

4 ראה: סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 1), עמ' קמה–קס. בסדר הנדפס שם כבר משולבים יסודות שמקורם כנראה בסליחות, ובראשם החזרה על שלוש עשרה המידות עם פסקת ההקדמה 'אל מלך יושב על כסא רחמים', ובאחד המקורות אף באה באמצעו ההוראה המפורשת 'ואם יש שהות בלילה אמור סליחות כמו שירצה' (שם, עמ' קנג). אך ידוע שסידור רב עמרם גאון לא שימר נוסח 'נקי' מימי הגאונים, כפי שציין גולדשמידט (שם, עמ' 10; והשווה גם לדיונו של א' זינדר, "בעמדם בחצות הליל פעם ושתיים": סליחות על פי סדר האשמורות ליצחק אבן גיאת: מהדורה מדעית מבוארת, דברי מבוא ועיון ספרותי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ד, עמ' 17–19. סדר הנראה מקורי יותר נדפס בסידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שמג–שנו; והשווה לטקסטים שהדפיס 'רצהבי, 'סדר "רחמין" מתקופת הגאונים', סיני, פו (תש"ם), עמ' קצג–רכ; הנ"ל, 'סדר "רחמין" מתקופת הגאונים לעשרת ימי תשובה', 'רפאל (עורך), ספר אביעד: קובץ מאמרים ומחקרים לזכר ישעיהו וולפסברג-אביעד, ירושלים תשמ"ו, עמ' שיז–שסט. שמות נוספים לרחמין המופיעים בקטעי הגניזה הם רחמנא ומעמד או תחנונים. ראה: זינדר, בעמדם בחצות הליל (שם); א' שמידמן, 'מעמדם הליטורגי של פיוטי חטאנו על פי קטעי הגניזה הקהירית', תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 87, הערה 1. למרות הפרדה החדה בין הסליחות לרחמין בסידור רס"ג – המשתמעת מדרך הבאת היחידות השונות בסידור ואף מההוראות הברורות לומר את הסליחות בחזרת הש"ץ בתעניות ואת הרחמין באשמורות של עשרת ימי תשובה – בא בסידור גם צירוף של שני המונחים. במסגרת הוראות התפילה ליום הכיפורים ציין רס"ג את תפילות 'תמיד [שחרית] ונעילה [...] שאומרים בהן סליחות ורחמין' (סידור רס"ג [שם], עמ' רסג); ובהמשך הביא סליחות לחזרת הש"ץ של שחרית ונעילה, אך לא ברור היכן נאמרו בתפילות אלה הרחמין. מסתבר שהרחמין נאמרו גם ביום הכיפורים באשמורת הבוקר עד תפילת שחרית, כמו ביתר ימי התשובה,

הקדומים, שונה מן הסליחות: הוא כולל סדרות ארוכות של פסוקים, תחינות, חלקן בארמית, וקטעי פיוט בתבניות בסיסיות ופשוטות, לרוב ליטאניות החוזרות שוב ושוב באופן סטראוטיפי על תוכן פשוט אחד. פיוטים מפותחים אינם כלולים במעמד זה בהופעותיו הקדומות. קטעי תחנונים עשויים להופיע גם אחרי תפילות הקבע, כחלק מהתחנון, ביום כיפור ובימי התשובה ואף בימות החול, בעיקר בשני ובחמישי.

במרוצת השנים נתאחדו שני המעמדים, ולעתים אף נתערבו עד לבלי הפרד: משלהי המאה העשירית – ואולי מוקדם יותר – עולות עדויות על התכנסויות באשמורות ימי התשובה שכבר שולבו בהן סליחות מפותחות, ופייטנים אף כתבו סליחות ייחודיות למעמדים אלה.⁵ סליחות לאשמורות הפכו מכאן ואילך לחלק מן הליטורגיה של רוב עדות ישראל. במנהגי עדות המזרח במאות השנים האחרונות חל במעמדי הסליחות עירוב גמור בין קטעים שיסודם ברחמין לבין פיוטי הסליחות.⁶ אבל במנהגי אשכנז אפשר עד היום להצביע על קו התפר בין חלק הסליחות

וייתכן שגם בסמוך לתפילת נעילה היו שנהגו לומר מבחר קטעי רחמין, אך לא ברור אם לזה רמז רס"ג שם. גם בסדר רב עמרם גאון ניכר טשטוש מסוים במינוח כשמדובר ביום הכיפורים: אחרי תפילת ערבית הוא המליץ לעשות 'כסדר לילות שבין ר"ה [ראש השנה] ליום הכפורים לעמוד ולסדר סליחות ודברי תחינה ובקשה' (סדר רב עמרם גאון [שם], עמ' קסד); בפירוט הדברים נזכר קודם כול סדר הרחמין שהובא לעיל, ואחריו 'מתחיל ופותח בסליחות', וייתכן שכבר נרמזת כאן אמירת סליחות בסמוך לרחמין בליל יום הכיפורים, שלא במסגרת תפילת עמידה; אך בהמשך, בהוראות לתפילות שחרית, מוסף, מנחה ונעילה, באות הוראות לשילוב סליחות בחזרת הש"ץ. מההוראות לתפילת מנחה משתמע הבדל בין סליחות לרחמים: מתחילה נכתב ש'בתפלת מנחה אין אומרים לפנינו לא קרובה ולא רחמים' (שם, עמ' קסח), ובהמשך באה הוראה לומר בה שלוש סליחות בחזרת הש"ץ (שם, עמ' קסט). מההוראה שלא לומר רחמים במנחה משתמעת אמירת רחמין בתפילות אחרות (אולי שוב שחרית ונעילה), וכאמור לא ברור מן הסיפורים היכן שולבו אמירות אלה. יום נוסף שנאמר בו גם סליחות וגם רחמין הוא צום גדליה: באשמורת הבוקר נאמרו בו הרחמין, ככל עשרת ימי תשובה, ובחזרת הש"ץ של שחרית שולבו בו סליחות, כביתר ימי התענית. לכפילות זו בתקופה מאוחרת יותר, כשמעמד הרחמין כבר התפתח וכלל סליחות מפותחות, ראה: ש' אליצור, 'הפיוטים במחזור ארם צובה', מ' בניהו, י' פרנקל וש' אליצור, מחזור ארם צובה: מבואות, ירושלים תשס"ח, עמ' 65.

5 ראה: א' זינדר, 'סליחות חדשות ליוסף אבן אביתור וליצחק בן לוי אבן מר שאול', קבץ על יד, כה (לה, תשע"ז), עמ' 157–208. הסליחות האלה – שנכתבו בסוף המאה העשירית – ממוספרות על פי מספרי האשמורות שבהן נועדו להיאמר, ואין כל ספק שהן נכתבו מלכתחילה לאשמורות ימי התשובה.

6 כך הוא ברוב סדרי הסליחות של עדות המזרח בימינו (יש לציין שבמנהגי עדות המזרח משולבות סליחות גם בפתח קטעי התחנון שאחרי תפילת העמידה בכל יום שני וחמישי), אך אפשר למצוא לו תיעוד לפני 500 שנה ויותר: 'תקון סליחות' שבמחזור ארם צובה מראשית המאה השש עשרה ו'תקון סליחות ללילי אשמורות' ב'תכלאל קדמונים' התימני כבר כוללים את הסדר הנהוג עד היום ברוב קהילות המזרח, ואפשר למצוא בו במעורב עם פיוטי הסליחות את הליטאניה הארמית 'רחמנא אדכר לך קיימיה דאברהם רחמיא'; תפילת 'אלוהינו שבשמים'; הליטאניות 'ענגו אבינו ענגו', 'אדון הסליחות', 'ה' עשה למען אזרח תמימך' ו'עשה למען אמתך'; התפילות הארמיות 'דעני לעני ענינך', 'מרנא דבשמיא לך מתחננך' ו'מחי ומסי'. בין הקטעים הללו מופיעות כפעם בפעם שלוש עשרה המידות, כמו בין הסליחות. ראה: סידור תפילות כפי מנהג ק"ק של ארם צובה, ירושלים תשס"ד (ונציה רפ"ז), דף תכב–תלד; ספר התכלאל: סידור תפלה קדמון כמנהג יהודי תימן, יוצא מכתב יד בצילום, ירושלים תשכ"ד, דף פה–צא. מעניינת במיוחד הכותרת המקדימה רצף

לבין חלק הרחמין: קטעי הסיום של הסליחות כוללים את סדרות הפסוקים שאחרי הסליחות, המסתיימים בתפילה 'עמך ונחלתך / רעבי טובך / צמאי חסדך / תאבי ישעך / יכירו וידעו כי לה' אלהינו הרחמים והסליחות'.⁷ מכאן ואילך בא רצף של ליטאניות, תחנונים ותפילות בארמית, שמקורם בסדרי הרחמין מתקופת הגאונים.⁸ אפילו ההלכה המאוחרת שימרה את ההבדל בין שני החלקים: במקרים שבהם אין לומר תחנון מסיימים את המעמד בסוף סדר הסליחות, ואין אומרים את חלק התחנונים שאחריו.⁹

ההפרדה בין הסליחות לבין קטעי הרחמין והתחנונים שאחריהן בולטת גם במקומן המקורי של הסליחות: בקהילות אשכנז נהגו עד תקופה מאוחרת יחסית לומר סליחות בתפילות יום הכיפורים בתוך חזרת הש"ץ, בברכת קדושת היום. המנהג רווח בימינו בעיקר בתפילות נעילה, ויש קהילות הנוהגות כך עד היום גם ביתר תפילות היום. חטיבת הסליחות שבעמידה אכן אינה כוללת את הליטאניות והתחנונים שמקורם ברחמין.¹⁰ בצומות הקלים ההבחנה ברורה עוד יותר: במשך

של פיוטי סליחות מקוריים, והבאה אחרי ה'תיקון' הנזכר ב'תכלאל': 'סליחות לאל רחמים', כלומר סליחות מאוחרות שנועדו להשתלב בסדר הרחמים הקדום (המכונה קודם לכן תיקון סליחות!). אין ציון מדויק למקום שילוב הסליחות בסדר הרחמים. אחרי פיוטי סליחות רבים, שהחזן אמור לבחור מתוכם כרצונו, בא מדור מקיף נוסף של רחמים לעשרת ימי תשובה (שם, דף קיט-קלט), ובו סדר רחמין קדום, נקי מסליחות ודומה למצוי בסידורי הגאונים. אחריו בא סדר 'סליחות רבי סעדיה זצ"ל' (שם, דף קמ-קמ"ד), ובו העתקה של מסגרת הסליחות מסידור רס"ג, מסגרת שבהמשך אדון בה בפירוט, וכמה סליחות המשולבות בה. אין הוראות מתי לומר סדר זה, וניכר שחטיבות מתקופות שונות הוצבו כאן זו לצד זו, לעתים בעירוב הרחמין והסליחות (בעיקר במדור הראשון) ולעתים תוך שמירת ההפרדה ביניהם (בשתי החטיבות האחרונות). יש להדגיש שגם קבוצות פסוקים המופיעות בתוך סדרי הסליחות במנהגי קהילות שונות מקורן ככל הנראה בסדרי הרחמין. ראה דרך משל: סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שמג-שמו, שמת-שנב. צירוף קבוצות הפסוקים הללו לסליחות, בעיקר באשמורות אך לעתים גם בתוך העמידה של יום הכיפורים ושל ימות הצום, גרם לחוקרים שונים לראות בפסוקים את עיקרן הקדום של הסליחות. ראה: י"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בעדות ישראל, תרגם ז' ברויאר, ערך א' פרנקל, ירושלים תשע"ו, עמ' 119, 122 סוף הערה 19; ובעקבותיו: ד' גולדשמידט, 'מבוא', סדר הסליחות: כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 5. אני מבקשת להציג בהמשך מבט שונה על התהוות הסליחות.

7 ראה: גולדשמידט, סליחות (שם), עמ' יב.

8 ראה: שם, עמ' יב-יח. יש לציין שקטעי הפתיחה של מעמד הסליחות, ובעיקר הפסוקים שבראשם, שהראשון בהם הוא 'שמע תפלה עדיך כל בשר יבאו' (תה' סה 3), ותפילות כגון 'לא בחסד ולא במעשים באנו לפניך כדלים וכרשים דפקנו דלתיך' (שם, עמ' שמג; לקטעים דומים במנהגי עדות המזרח ראה להלן הערה 18) יסודם כנראה ברחמין ואין הם חלק מסדר הסליחות. השווה: סדר רב עמרם (לעיל הערה 1), עמ' קמה; סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שמג.

9 כך במקרה של ברית מילה בימי הסליחות או של חתן המשתתף במעמד, וכן בערב יום הכיפורים או לבילי יום הכיפורים שחל בשבת.

10 רק בתפילה ליל יום הכיפורים, מעמד שאין בו חזרת הש"ץ, ושמיילא הסליחות נאמרות בו אחרי העמידה, צורפו התחנונים לסליחות. כפי שצוין בהערה הקודמת, חלק זה של התפילה אינו נאמר בשבת. יש לציין שלמרות הבחנה כללית זו, חלה חידרה כלשהי מחטיבת התחנונים הקדומה אל תוך הסליחות שבעמידה: כבר צונץ ציין שפיוטי 'חטאנו צורנו' יסודם בסדר הווידי'. ראה: צונץ, מנהגי תפילה (לעיל הערה 6), עמ' 139.

שנים רבות נאמרו הסליחות בקהילות אשכנזיות ואיטלייניות רבות במקומן המקורי, בחזרת הש"ץ של שחרית, בתוך ברכת 'סלח לנו'. המנהג נשתמר בחלק מהקהילות באזורי גרמניה ופולין עד חורבן בימי השואה, והוא מצוין אפילו בסידורים שנדפסו במהלך המאה העשרים; בסידורי איטליה הוא מופיע עד היום. בהקשר זה הסתיימו הסליחות בקהילות אשכנזי בנקודה שצוינה קודם, במילים 'הרחמים והסליחות', ופסקת מעבר קצרה ('ואל יעכב כל חטא ועוון את תפילתנו', לעתים עם התוספת מעין הברכה 'כי רחמן וסולחן אתה') העבירה לחתימת ברכת 'חננו המרבה לסלוח'. הליטאניות שבהמשך נאמרו כחלק מהתחנונים שאחרי העמידה. במרוצת השנים נותקו הסליחות ממקומן בתוך העמידה, והחלו לומר אותן אחרי סיומה, בפתח קטעי התחנון. העברה זו גרמה לצירוף קטעי התחנונים לחטיבת הסליחות וליצירת רצף ביניהם, וברוב הסידורים אין עוד הבחנה בין שתי החטיבות. צירוף זה גרם גם לחוקרים להתייחס אל חטיבת הרחמים, על הליטאניות שבה, כחלק מן הסליחות.¹¹

לאחרונה הרכיב בעניין שמידמן והראה שפיוטי חטאנו אכן אינם פיוטי סליחות אלא חלק מחטיבת התחנונים. ראה: שמידמן, פיוטי חטאנו (לעיל הערה 4), עמ' 87–113. אבל בסדרי הסליחות כמנהג ליטא (במנהג פולין אין פיוטי חטאנו בצד הסליחות לאשמורות כלל) מקומו של החטאנו הוא לפני סיום חלק הסליחות. גם ביום הכיפורים ובתעניות באים פיוטי החטאנו בצד הסליחות בתוך העמידה. הם אמנם מובחנים מן הסליחות המובהקות, שכן אין מלווים אותם באמירת שלוש עשרה המידות, אבל מקומם כבר אינו מחוץ למסגרת העמידה. לפני פיוטים אלה באים פסוקי זכירה, שגם הם כנראה אינם חלק מקורי מסדר הסליחות (ראה להלן הערות 19–22 ובסמוך להן). התפתחות משנית זו זוקקת מחקר ממצה שאין מקומו כאן.

11 כבר צונץ לא הפריד בין קטעי הרחמים לבין פיוטי הסליחות. ראה: צונץ, מנהגי תפילה (לעיל הערה 6), עמ' 119–142. גם גולדשמידט ראה בליטאניות ובקטעי הרחמים חלק ממסגרת הסליחות (למונח זה ראה בהערה 13). ראה: גולדשמידט, סליחות (לעיל הערה 6), עמ' 5–8. אף פליישר תיאר את שילוב הסליחות בעמידה כשונה מהמקובל בפייטנות תוך עירוב בין הסליחות (שמקומן אכן בעמידה) לקטעי הרחמים, וכתב: 'דרך שילובן של הסליחות בקרובות הי"ח של ימות־הצום איננה פשוטה, ואין היא דומה לדרך שילובן של ההרחבות בכלל, בקומפוזיציות הפיוטיות המורחבות. בכל הסוגים המורחבים נעשה המעבר מגוף־היצירה אל קטעי ההרחבה בצורה מהוקצעת, בלא שברים צורניים או הטלאות כלשהן. לא כן הדבר בסליחות: המנהג הליטורגי שילב את פיוטי הסליחות במסגרת מקיפה למדי של קטעי פתיחה וסיום. מסגרת זו מורכבת מסך גדול של פסוקי מקרא [...] מתפילות ותחנונים בפרוזה, ומשירי־תפילה פשוטים מאוד ("ליטאניות" [...]), מקצתם בארמית. בסוף כל הקטעים הללו בא נוסח של "ידויו" [...] ולבסוף גם נפילת אפיים ("תחנון") (פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 3), עמ' 72). אכן לסליחות – גם בתוך העמידה – יש מסגרת קבועה, והיא תידון בפירוט בהמשך. אבל קטעי התחנונים הפרוזאיים, הליטאניות ונפילת אפיים שייכים לחלק התחנונים שלאחר התפילה, ומעולם לא חדרו לתוך הקרובות. דוגמה נוספת לעירוב המונחים עולה ממאמרו של ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ־ישראליים מן הגניזה', קבץ על יד, יג (כג) (תשנ"ו), עמ' 183–186 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 695–698); פליישר פרסם שם שתי סליחות מובהקות ואת רובו של פיוט המסגרת של הסליחות שיידון להלן סעיף ג; המעמד הוא מעמד סליחות 'נקי', ללא רחמן ותחנונים, אך כותרתו אצל פליישר היא 'תחנונים' (ראה גם: שם, 136–138 [עמ' 646–648]); ואכן קטעי תחנונים אופייניים באים שם בהמשך, בקטע השני, המתפרסם בעמ' 186–188 (עמ' 698–700), אך הקטע הראשון אינו תחנונים. ואגב, הסליחות הללו מופיעות בהעתקה שיצאה מיד סופר שרוב מנהגיו ארץ־ישראליים, ויש בהן כדי להמחיש את השפעת סדרי

הדיון שבהמשך המאמר ימוקד בסליחות עצמן, כולל המסגרת שסביבן, ולא בקטעי הרחמין והתחנונים שנצטרפו אליהן. כפי שצוין עירוב הסליחות והתחנונים במנהגי עדות המזרח בחודש אלול ובימי התשובה מקשה את ההפרדה בין החטיבות, והשימוש בסדרי ה'סליחות' הללו דורש זהירות יתרה. אבל בתעניות ציבור שימרו הסליחות גם בעדות המזרח מסגרת ברורה וקדומה.¹² המשותף לה ולנהוג בקהילות אשכנז, בהשוואה למנהגי עדות נוספות ולסידור רב סעדיה גאון, הוא בסיס טוב לעיון במסגרת הסליחות¹³ ולאיתור יסודן הקדום.

ב. מסגרת הסליחות בימי התענית

כמה יסודות משותפים למסגרת הסליחות ברוב עדות ישראל, והם בולטים במיוחד בסליחות לתעניות.¹⁴ אלו נפתחות בדרך כלל במשפט הבקשה 'סלח לנו אבינו / כי ברוב איוולתנו שגינו // מחול לנו מלכנו / כי רבו עוונינו', שנועד במקורו ככל הנראה לעגן את הדברים בתוך ברכת הסליחה שבעמידה.¹⁵ לאחר מכן באה, גם במנהגי אשכנז וגם במנהגי עדות המזרח, פתיחה מחורזת לאמירת שלוש עשרה מידות הרחמים, המתחילה במילים 'אל ארך אפיים אתה' / ובעל

הסליחות שבסידורי הגאונים על קהילות ארץ ישראליות בתקופת הגניזה (המאות האחת עשרה – השלוש עשרה).

12 אין כל ספק שגם בעדות המזרח היה מקומן המקורי של הסליחות בתוך ברכת 'סלח לנו' בחזרת הש"ץ המפויטת. לשרידי קרובות ששולבו בהם הסליחות במנהגים אלה ראה להלן הערה 15.

13 את המונח מסגרת הסליחות טבע גולדשמידט. ראה: גולדשמידט, סליחות (לעיל הערה 6), עמ' 8. מתוך התמקדותו במנהגי אשכנז לענפיהם לא ניסה גולדשמידט להבחין בין חלק הסליחות לחלק הרחמין, וכלל גם את הליטאניות והתחנונים במסגרת הסליחות.

14 סידורי אשכנז הנדפסים אחידים למדיי במקום זה. מנהגי עדות המזרח מובאים כאן על פי סידור קורן נוסח ק"ק ספרדים, בעריכת ח"ד בניהו, ירושלים תשע"ב, עמ' 569–616 (סליחות לימי הרחמים), 621–655 (סדר ארבע תעניות).

15 המשפט נראה כעיבוד מחורז של פתיחת ברכת הסליחה, 'סלח לנו אבינו כי חטאנו / מחול לנו מלכנו כי פשענו'. במנהגי עדות המזרח קודמות לו המילים 'על ידי רחמיך הרבים'. לכאורה ניכר כאן קשר ללשון 'כי רבים רחמיך', המופיע אחרי פתיחת ברכת הסליחה בנוסחי ארץ ישראל ובחלק מנוסחי בבל. ראה: א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית, שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 99–104. אך נראה יותר שיש כאן שריד מפתחת מסגרת הסליחות שבסידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' 18, שה, בפסקה 'כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים' (ראה עליה להלן הערה 18). בסידורי עדות המזרח קודמים לפתיחה זו ב"ו בתמוז, בתשעה באב ובי' בטבת פיוטים הפותחים 'ארץ שפל רומי' (המשכו שונה בכל אחד מהצומות) ועוד כמה קטעי פיוט. למרות הכותרת שברוב הסידורים, אין אלה סליחות אלא שרידים של קרובות י"ח לתעניות אלה, כפי שהובהר אל נכון בסידור שנוכר בהערה הקודמת (קטעי 'ארץ שפל רומי' הם הפתיחות לקרובות, ובהמשך באות חטיבות הקרובה עצמן [במתכונת כפולה], כנגד חמש ברכות העמידה הראשונות). וראה עוד: ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי ר' אלעזר בירבי קליר (בדפוס), פרק ראשון, הערה 86.

הרחמים נקראת¹⁶ / ודרך תשובה (לנו) הורית // גדולת רחמיך וחסדיך / תזכור היום [ובכל יום] לזרע ידידיך' וכו'. במנהגי עדות המזרח עוברים משלוש עשרה המידות מיד לפיוטי הסליחות; במנהגי אשכנז באים במקום זה – קודם לסליחות – כמה פסוקים, חלקם קבועים וחלקם משתנים מתענית לחברתה, אך תמיד מסתיימת חטיבה זו בשני צמדי פסוקים: תפילת משה 'סלח נא לעון העם הזה כגדל חסדך' וגו', הנענית בתשובת ה' 'סלחתי כדבריך' (במ' יד 19–20), ותפילת דניאל 'הטה אלהי אונך ושמע [...] ה' שמעה ה' סלחה' וגו' (דנ' ט 18–19). לפני המשפט 'ויאמר ה' סלחתי כדבריך' משולבות המילים 'ושם נאמר', ועל פי הפרקטיקה הליטורגית הנהוגה בבתי הכנסת הן מאותתות לציבור כולו להצטרף לחזון ולומר אותן בקול רם. פסוקים אלה מופיעים גם במנהגי עדות המזרח, אבל מיד אחרי הסליחות ובהרחבות מקיפות יותר: לתפילת משה מקדימים את הפתיחה 'וכשחטאו ישראל במדבר עמד משה בתפילה לפניך וביקש רחמים על עמך ישראל וכך אמר בתפילתו', ולפני המילים 'סלחתי כדבריך', במקום 'ויאמר ה'', בא המשפט 'אף אתה השיבות לו כדרכי טובך, בישרתו וחננתו ואמרת לו'. לתפילת דניאל באה ההקדמה 'דניאל איש חמודות אמר לפניך'. פסוקי דניאל, עם פתיחה דומה, מופיעים גם במנהגי אשכנז בסוף סדרי הסליחות לימי התשובה.

כל אחד מפיוטי הסליחות מלווה בחזרה על שלוש עשרה המידות, והפעם – שוב בכל המנהגים – פסקת ההקדמה שלפניהן פותחת 'אל מלך יושב על כיסא רחמים'. ושוב ברוב המקרים חותמים האשכנזים את אמירת המידות בהוספה של פסוקים מתחלפים (המשמשים מבוא לסליחה הבאה) בצד פסוקים קבועים. בני עדות המזרח מוותרים לעתים על שלוש עשרה המידות ומחלפים אותן בקטעי מקרא אחרים.

עם סיום הסליחות מופיע בכל העדות הווידוי ('אשמנו בגדנו'); בחלק מעדות המזרח נוהגים לשלש את אמירתו ולשלבו באמצע הפיוט העתיק 'אשמנו מכל עם' ובסופו. במנהגי אשכנז אין אומרים פיוט זה בתעניות הציבור (להוציא צום גדליה, שהוא מימי התשובה), והווידוי נאמר פעם אחת; אבל הפיוט, ועמו המנהג לומר את הווידוי שלוש פעמים, מוכרים באשכנז בסיום הסליחות בימי אלול ובעשרת ימי תשובה.¹⁷ לאחר הווידוי מסתיימת חטיבת הסליחות במנהגי אשכנז בקטע קצר הפותח 'משיח צדקך אמר לפניך', ובו ציטוטי פסוקים ספורים ובקשת 'עמך ונחלתך [...] יכירו וידעו כי לה' אלהינו הרחמים והסליחות', ובמנהגי עדות המזרח נפתח קטע הסיום דווקא ב'עזרא הסופר אמר לפניך', ומבחר הפסוקים שונה; אך שוב הקטע שבמנהגי עדות המזרח מופיע בשלמותו גם בכמה ממנהגי האשכנזים, בתוך הקטע הפותח ב'משיח צדקך' בסיום הסליחות סביב

16 המסומן בסוגריים מרובעים מופיע רק במנהגי אשכנז, ובסוגריים עגולים – רק במנהגי עדות המזרח. הקטע כולו יובא להלן סעיף ג.

17 ראה: גולדשמידט, סליחות (לעיל הערה 6), עמ' י-יא. כיום ברוב קהילות עדות המזרח אומרים את הווידוי פעם אחת בלבד, בעקבות התנגדות האר"י לחזרה המשולשת עליו; גם הגאון מווילנה התנגד לשילוש הווידוי, אך השפעתו בעניין זה מוגבלת לקהילות אשכנזיות מעטות יחסית. על פיוט זה, ועל המנהג לומר כמה פעמים את הווידוי, ראה עוד להלן, סעיף ז.

הימים הנוראים. מדובר אפוא בקיצורים שונים של רצף עתיק אחד. בנקודה זו מסתיים מעמד הסליחות, ובסידורי עדות המזרח ובחלק מסידורי אשכנז מופיע משפט המעבר לחתימת ברכת הסליחה: 'ואל יעכב כל חטא ועוון את תפילתנו'; בסידורי אשכנז הנדפסים היום מתחיל בנקודה זו חלק הרחמין, ובו רצף של שלוש ליטאניות ותפילת 'רחמנא דענא' הארמית.

עד כאן המשותף למנהגים השונים בתעניות הקטנות. בצד הסליחות הנאמרות לקראת הימים הנוראים יש עוד חטיבות פתיחה דומות בקהילות השונות, אך אלו כנראה אינן קשורות בסליחות אלא בהתכנסויות באשמורות.¹⁸ בצד המשותף יש גם חטיבות שלמות הקיימות רק במנהג אשכנז, ושאינן להן כל זכר ביתר העדות, גם בסליחות לתעניות וליום הכיפורים וגם בימי התשובה. חטיבות אלו, הבאות לפני הוידוי, כוללות רצף של פסוקי זכירה,¹⁹ סדרת בקשות ולצדן ציטוטי פסוקים²⁰ ואת תפילת 'שמע קולנו', הנאמרת, בליווי כמה פסוקים, בקול רם על ידי החזן והציבור.²¹ היעדר חטיבות אלה ממנהגי עדות המזרח אולי רומז למקור משני שלהן,²² ובהמשך לא אתייחס אליהן.

לסיכום, מסגרת הסליחות הגרעינית בתפילת התענית כוללת את הפתיחה לשלוש עשרה המידות 'אל ארך אפיים אתה' ואת פסוקי שלוש עשרה מידות הרחמים שבעקבותיה; את פסוקי

18 גם במנהגי אשכנז וגם בעדות המזרח נפתח המעמד בתה' קמה (על פי עדותו של א' פרנקל, הקטע חסר בחלק מכתבי היד, והסליחות נפתחות בתה' סה 3; ראה: צונץ, מנהגי תפילה [לעיל הערה 6], עמ' 119–120). אחר כך באה פסקה המתחילה בפסוק 'לך ה' הצדקה' (דנ' ט 7; בהמשך הפסקה יש שינויים בין העדות, אך החומר המשותף רב, כולל המשפטים המשורשרים 'לתוך דפקנו רחום וחנון / נא אל תשיבנו ריקם מלפניך // מלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו / כי אתה שומע תפילה'. במנהגי עדות המזרח השרשור מקיף יותר). ואחרי פסקה זו בא הפסוק 'שמע תפלה עדיך כל בשר יבאו' (תה' סה 3; ההמשך שונה לחלוטין בעדות השונות, אבל בסוף הפסקה בא גם באשכנז וגם בעדות המזרח הרפרן השכיח בתוכחות על ויכוח הגוף והנשמה: 'הנשמה לך / והגוף פועלך / חוסה על עמלך'; משותף גם המשפט 'אתאנו על שמך ה' עשה למען שמך / בעבור כבוד שמך כי אל [מלך] רחום וחנון שמך'). כל אלה יסודם ברחמין (ראה לעיל הערה 8). בעדות המזרח מוסיפים כאן גם את פתיחת הוידוי בנוסח רב: 'אתה יודע רזי עולם' (בבלי, יומא פז ע"ב). קטע משותף קדום נוסף הוא אולי 'כי על רחמין הרבים אנו בטוחים' (גולדשמידט, סליחות [שם], עמ' ה): במנהגי אשכנז הוא נאמר ביום הראשון לסליחות, בערב ראש השנה ובימי התשובה; במנהגי עדות המזרח כיום הוא חסר, אך פיוט הפתיחה המעביר אליו – 'ה' אלהי צבאות יושב הכרובים', המסתיים 'תמוכים בטוחים על רחמין הרבים' – מופיע במנהגי כמה קהילות, ונראה שמלכתחילה הוא העביר לקטע זה (הפיוט חסר במחזור ארם צובה וב'תכלאל' התימני. היום מחליפים אותו ברוב המקומות בפיוט 'שבט יהודה בדוחק ובצער'). שריד מפסקה זו מופיע כאמור בפתיחת הסליחות לתעניות במילים 'על ידי רחמין הרבים' (ראה לעיל הערה 15).

19 תחילתן 'זכור רחמין' או 'אל תזכר לנו עונות ראשונים'. ראה: גולדשמידט, סליחות (שם), עמ' ח.

20 'זכור לנו ברית ראשונים כאשר אמרת וכו' (שם, עמ' ח-ט).

21 גולדשמידט, שם, עמ' ט.

22 להשערה שפסוקי הזכירה מקורם בסדר ברכת זיכרונות שבתפילת התענית הקדומה ראה: 'היינימן, 'סדרי הברכות הקדומים לראש השנה ולתעניות', ה"ל, עיוני תפילה, בעריכת א' שנאן, 'ירושלים תשמ"א, עמ' 52, הערה 34. רמז נוסף למשניותו של הקטע בסיום חטיבת הסליחות הוא הופעת פיוט חטאנו בתוכו (במנהג ליטא): כפי שהראה שמידמן, חטאנו הוא פיוט השייך לתחנונים שאחרי העמידה ולא לסליחות שבתוכה. ראה: שמידמן, פיוטי חטאנו (לעיל הערה 4). סדרות ארוכות של פסוקים מאפיינות כאמור את מעמד הרחמין, וייתכן אפוא שגם הפסוקים הללו מקורם באיזה סדר רחמין עתיק ולא במעמד הסליחות.

תפילת משה ותפילת דניאל, הבאים בעקבות שלוש עשרה המידות או אחרי הסליחות; וידוי וקבוצת פסוקים לסיים. הסליחות עצמן באות ברצף, וביניהן חוזרים המתפללים על אמירת שלוש עשרה המידות עם פתיחתן 'אל מלך יושב על כיסא רחמים'.

ג. מקור מסגרת הסליחות

כמה חוקרים כבר שמו לב לקשר בין פסקת 'אל ארך אפיים אתה' שבפתיחת הסליחות לנוסח מקוצר שלה השכיח בעדות המזרח – 'אל ארך אפיים אתה ובעל הרחמים, גדולת רחמיך וחסדיך הודעת לעניו מקדם, וכן כתוב בתורתך "וירד ה' בענן" וגו'²³ – ובעיקר לנוסח אלף-ביתי שלה המופיע בסידור רב סעדיה גאון ובקטעי גניזה רבים גם שלא במסגרת הסידור: 'ארך אפיים אתה / בעל הרחמים (נקראת) // גדולת רחמיך וחסדיך / דע עניו מקדם'.²⁴ כבר במבט ראשון ניכר שהנוסח האלף-ביתי הוא מקורו של הנוסח המקוצר: שרידי האלף-בית ניכרים בנוסח המקוצר, אבל הצורה הפייטנית 'דע' הוחלפה בצורה השגורה והמובנת יותר 'הודעת',²⁵ ובכך טושטש הסדר האלף-ביתי. ככלל צורות פייטניות מוקשות הוחלפו בתפילות הנפוצות בצורות שכיחות יותר; החלפה בכיוון הפוך איננה מצויה. ומרגע שהאקרוסטיכון לא ניכר עוד, הצלעית הפותחת באות ב ('בעל הרחמים') חוברה לקודמתה בו"ו החיבור. גם אלמלא הכרנו את הפיוט שבסידור רס"ג, רצף הצלעיות הפותח בנוסח עדות המזרח במילים 'ארך', 'יבעל', 'גדולת' היה אמור לעורר חשד שבסידור הקטע הזה מסתתר רצף אלף-ביתי, וזו סיבה נוספת להנחה שהנוסח שבסידור רס"ג הוא המקורי. לנתונים אלה יש להוסיף כמוכח את העובדה שהנוסח האלף-ביתי מתועד בתקופות קדומות בהרבה מן התייעוד של נוסח עדות המזרח.

23 ברוב עדות המזרח זה לשון הפתיחה לשלוש עשרה מידות שבתחנן הנאמר אחרי תפילת העמידה יום-יום (ולא בתעניות); יש המוסיפים 'גדולת רחמיך וחסדיך תזכור היום לזרע ידידיך, כמו שהודעת' וכו'. התוספת לקוחה מהנוסח המחורז המשמש בפתיחת הסליחות בתעניות (במנהגי כל העדות), ואין ספק שהיא משנית. במחזור ארם צובה באה הפתיחה המקוצרת בראש סדר הסליחות ל"ז בתמוז, ולשונה: 'אל ארך אפיים אתה / בעל הרחמים נקראת / גדולת רחמיך וחסדיך / ידע עניו לפניך מקדם' (מחזור ארם צובה [לעיל הערה 6], דף רצז ע"א). וראה בסמוך, בפנים.

24 ראה: סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שה, וביתר פירוט בסמוך. כבר צונץ ציין לעיצובים האלפביתיים של "אל ארך אפיים" ו"לך ה' הצדקה" שלא נתקבלו במנהגים המוכרים לנו' (צונץ, מנהגי תפילה [לעיל הערה 6], עמ' 119; ההתייחסות ל"לך ה' הצדקה" אולי מכוונת להרחבה שבסידור רס"ג [שם], עמ' שמה [הערת א' פרנקל]). מיקד את הדברים גולדשמידט, סליחות (לעיל הערה 6), עמ' 1, בהערותיו לקטע המחורז. עם זאת לדבריו נוסח עדות המזרח הוא 'עריכה מקוצרת' של הטקסט, והנוסח האלף-ביתי שבסידור רס"ג 'נוצר כנראה על דוגמת' נוסח עדות המזרח. מהצגה זו של הדברים משתמע שהנוסח המחורז, הארוך, שבפתיחת הסליחות הוא המקור; נוסח פתיחת התחנן בעדות המזרח – קיצור שלו; והפיוט שבסידור רס"ג – עיבוד של הנוסח המקוצר. לדעתי, כפי שאסביר בפנים, סדר ההתפתחות הפוך.

25 להחלפה מקבילה, או קדומה יותר, ב'דע', ראה לעיל בהערה 23. שינוי קדום זה ל'ידע' מחזק את ההנחה שלא 'הודעת' הוא המקור אלא 'דע'.

חזן או פייטן שביקש לשוות לקטע שהפך כמעט פרוזאי אופי שירי יותר יצר את נוסחו המחורז העומד בפתיחת הסליחות. משניותו של נוסח זה בולטת: לכל משפט מקורי נוסף – בתחילה אחריו אך לאורך רוב הקטע לפניו – עוד משפט המתאים לו בחרוזו.²⁶ המעבד חרז אפילו את המילים 'ככתוב בתורתך' (בשינוי סדרן) ואת חלקי הפסוק הבא אחריהן, כולל הלשון 'ושם נאמר'; וכך נוצרה הפתיחה המקובלת, המובאת כאן בנוסח עדות המזרח (הקטעים המקוריים מודגשים):

אל אַרץ אַפִּים אַתָּה / וְדָרְךָ תְּשׁוּבָה לָנוּ הוֹרִיתָ
גְּדֹלַת רַחֲמֶיךָ וְחַסְדֶיךָ / תִּזְכֹּר הַיּוֹם לְזֵרַע יִדְיָיִךְ
תִּפְּנֵן אֵלֵינוּ בְּרַחֲמִים / כִּי אַתָּה בַּעַל הַרַחֲמִים
בְּתַחֲנוּן וּבִתְפִלָּה נִקְדָּם / כְּמוֹ שֶׁהוֹדַעְתָּ לְעֵנֵנוּ מִקְדָּם
וּמִחֲרוֹן אַפָּךְ שׁוּב / כְּמוֹ בְּתוֹרַתְךָ כְּתוּב
וּבְצֵל כְּנַפְיֶךָ נַחֲסָה וְנִתְלוֹנָן / כִּיֹּם וַיֵּרֶד יְיָ בְּעָנָן
תַּעֲבֹר עַל פְּשַׁע וְתִמְחָה אֶשָׁם / כִּיֹּם וַיִּתְיַצֵּב עִמּוֹ שָׁם
תִּאֲזִין שׁוֹעַ וְתִקְשִׁיב בְּרִצּוֹן מֵאֲמָר / כִּיֹּם וַיִּקְרָא בְּשֵׁם יְיָ, וְשֵׁם נֵאמָר

בנקודה זו נפסק העיבוד, והקהל כולו עונה בלשון הפסוק 'ויעבר ה' על פניו' וגו'. הנחה שהנוסח המשובש שבסידורי עדות המזרח – ולא הנוסח האלף-ביתי המקורי – היה בסיס לעיבוד עולה מלשון הצלעית 'כמו שהודעת לעניו מקדם', המחליפה את 'דע עניו מקדם' שבמקור; בהקשר חדש זה קשה להחליף את 'הודעת' ב'דע'. אבל בנקודה זו אי אפשר לקבוע מסמרות, ואין היא חשובה למהלך שיוצג בהמשך.

משנתברר שמקור פתיחת הסליחות בפיוט האלף-ביתי הקדום, יש לבחון פיוט זה במלואו. כה הובאו רק טוריו הראשונים (אותיות א-ד), ואכן רק טורים אלה באים בסידור רס"ג כפתיחת הסליחות:²⁷ אחריהם נרמזת אמירת הסליחות עצמן, בהוראה ש'הציבור עונה אחרי כל אלפבית "ויעבור"', כלומר חוזר על שלוש עשרה המידות לאחר כל סליחה. המשך הפיוט האלף-ביתי נועד להיאמר אחרי הסליחות, כפי שהורה רס"ג: 'ואחרי כל הסליחות אומרים את הדברים האלה, והם המשך האלפבית'.²⁸ לפיוט השלם לא הוקדשה עד כה תשומת לב מחקרית מספקת,

26 מסיבה כלשהי נתהפך בעיבוד סדר הצלעיות השנייה והשלישית שבטקסט המקורי, ו'גדולת רחמיך וחסדיך' בא בו לפני 'בעל הרחמים'. בנוסחי האשכנזים – המשמרים כנראה את זיכרון הטקסט המקורי – נוספה משום כך הצלעית 'ובעל הרחמים נקראת' אחרי 'אל ארץ אפיים אתה', תוך יצירת מתרומת משולשת ולא דו-טורית (גולדשמידט אכן הרגיש בכך ורשם צלעית זו באותיות מוקטנות; ראה: גולדשמידט, סליחות [לעיל הערה 6], עמ' 1). למילת 'נקראת' שבצלעית זו ראה בהמשך הדיון, בפנים.

27 סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שה. לפני פיוט זה בא שם קטע פתיחה פרוזאי, 'כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים', המופיע בנוסח דומה בסדר הסליחות האשכנזי (גולדשמידט, סליחות [שם], עמ' ה). לשקיעין שלו במנהגי עדות המזרח ראה לעיל בהערות 15, 18. פסקת הפתיחה מסתיימת בפסוק 'ויאמר אני אעביר כל טובי' וגו' (שמ' לג 19).

28 התרגום על פי הסידור, שם. אבל במקור הערבי: 'תמאם אלאלפבית', ונראה שעדיף לתרגם 'סיום האלפבית'

אך לדעתי הוא המפתח להבנת היווצרות הסליחות. אביא אותו אפוא במלואו, כולל הפסוקים והאמירות שבין קטעיו (הפסוקים והטקסטים הנאמרים אתם נדפסים באותיות מוקטנות; הוראות ביצוע שאינן חלק מהטקסט הנאמר מובלטות באותיות עבות):²⁹

1 אַרְךְ אַפִּים אַתָּה / בַּעַל הַרְחָמִים // גְּדוֹלַת רַחֲמֶיךָ וְחַסְדֶיךָ / דַּע עֲנִיו מְקַדָּם

וכן כתוב בתורתך > וירד יי בענן ויתיצב עמו שם ויקרא בשם יי

ושם נא-מר > ויע-בר יי על פניו ויקרא >

ויגיבון ויעבר > יי על פניו ויקרא יי יי אל רחום וחנן ארך אפים ורב חסד ואמת נצר חסד לאלפים

נשא עון ופשע וחטאה ונקה > (שמ' לד 5-7)

ובעד כל סליחות הדה אלאקואל והי תמאם אלאלפבית

2 הַרְבִּינוּ לְפִשׁוּעַ / וּבִיקֵשׁ צִיר בְּעַדֵינוּ // זַעַק לְפָנֶיךָ סֶלַח נָא / חַנּוּתוֹ סֶלְחָתִי

<ככתוב> בת >ורתך > סלח נא לעון העם הזה כגדל חסדיך > וכאשר נשאת לעם הזה ממצרים ועד הנה >

ואף אתה השיבותו דרכי טובך בישרתו ואמרתה לו סלחתי

וכן כתוב > ויגיבון ויאמר יי סלחתי כדברייך (במ' יד 19-20)

3 [טְרַדְתָּה רַבְתִּי / יֹשְׁבָה בְּדָד] // כִּי הֶעִיזָה פְּנֵיהָ / לֹא מֵרָא חֲטָאתִי

ואנו בושים במעשינו ונכלמים בעונותינו נמס לבבנו מפני חטאתנו נכפפה קומתינו מפני אשמתנו

ואין לנו פה להשיב ולא מצח להרים ראש

ביאור: 1 בעל הרחמים: כמו 'בעל הרחמים'; וברוב המקורות נוסף אחריו 'נקראתה', אך דומה שהנוסח שלפנינו עיקר, כמוכח גם מעיבודו המחורז שהובא לעיל. גדולת רחמיך וחסדיך: את רחמיך וחסדיך הגדולים (סמיכות תיאור הפוכה). דע: ידע. ענין: משה, על פי במ' יב 3. 2 ציר: משה. סלח נא: על פי הפסוק הסמוך; אך מילים אלה חורגות מהמקצב והן חסרות בחלק מהמקורות (כגון כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.15), ואולי נוספו מתוך הפסוק ואינן מקוריות (הערת א' שמידמן). חנתו: כמו 'חננתו', על דרך הכפולים; וכתוב זה מופיע בעוד מקורות רבים (שם), וכן למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.212; T-S NS 114.83; T-S NS 115.16; T-S NS 147.96; T-S NS 239.51). ונראה ש'חננתו' שבכמה מקורות הוא תיקון משני של הצורה הקשה. 3 טרדתה רבתי: על פי כ"י ב, וכך במקורות רבים נוספים; ובכ"י א בטעות 'טרדתי רבתי עם'. ומשמעו: הגלית את בני ירושלים ('רבתי', על פי איכה א 1). יושבה בדד: על פי איכה שם, והצלעית חסרה בכ"י א, והושלמה מכ"י ב. העיזה פניה: הלשון על פי מש' ז 13. לא חטאתי: על פי יר' ב 35.

או 'תשלום האלפבית'. למונח תמאם בהקשר דומה ראה עוד להלן סעיף ד.

29 הפיוט מובא כאן על פי קטע מסידור רס"ג שבכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 25 (נויבואר וקאולי 2701), דפים 9-10 (כ"י א), המשמר לדעתי נוסח טוב מיתר המקבילות; טור 3 משובש בכ"י אוקספורד, והובא על פי כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1056, דפים 5-3 (כ"י ב). ההוראות בערבית שלפני טור 2 הוסברו בהערה הקודמת. ההוראה 'ויגיבון', החוזרת כמה פעמים, פירושה: ויענו, והיא באה לפני מילים המושמעות מפי הציבור כולו.

והיאך אנו יכולין שנעיז את פנינו ונקשה את ערפינו ונאמר לפניך צדיקים אנחנו ולא חטאנו ויגיבון אבל חטאנו העוינו הרשענו מרדנו סרנו ממצותיך וממשפטיך הטובים ולא ש[וה] לנו ואתה צדיק על כל הבא עלינו כי אמת עשית ואנח-נו- הרש-ענו-

4 מְלֶךְ הַכְּבוֹד / נְצוּר וְזֹאת לְעֵד // סִיחַת אִישׁ חַמוּדוֹת / עַל עֵירֶךְ וְעַל-לְעֵלְךָ [מְךָ] כַּד-בְּרַ > שֶׁנְּאָמַר > הִטָּה אֱלֹהֵי אֲזוּנְךָ וְשָׁמַע פִּקְחַ עֵינֶיךָ וְרָאָה שׁוֹמְמֵינֵנוּ וְהֵעִיר אֲשֶׁר נִקְרָא > שֶׁמֶךְ עָלֶיךָ כִּי לֹא עָלְ צַדִּיקֵינוּ אֲנַחְנוּ מִפְּלִים תַּחֲנוּנֵינוּ לִפְנֶיךָ > ויגיבון כי על רחמיך הרבים. יי שמעה יי סלחה יי הקש-יבה ועשה אל תאחר למענך אלהי כי שמך נקרא על עירך ועל עמך- < דנ' ט 18-19 > עמך רעיבי טובך צמיאי צדקך יכירו וידעו כי יש ליי אלהינו הרחמים והסליחות

5 פְּנֵי מְקַלְמוֹת / צָעַק סוֹפֵר // קוֹל יְהוּדֵי עֶרְךָ / רְבוּ פְּשָׁעֵינוּ רֹאשׁ כַּד-בְּרַ > שֶׁנְּאָמַר > אֱלֹהֵי בּוֹשְׁתֵי וּנְכַל-מַתִּי- לַה-רִים > אֱלֹהֵי פְנֵי אֱלֵיךָ כִּי עוֹנוֹתֵינוּ רְבוּ לְמַעַלָּה רֹאשׁ וְאֲשַׁמְתֵנוּ גְדֻלָּה עַד לְשָׁמַיִם > < עז' ט 6 > ואתה אלוה סליחות חנון ורחום ארך אפים ורב חסד ולא עזבתם < נחמ' ט 17 > אל תעזבנו אבינו ואל תטשנו מלכנו ואל תזנחנו אלהינו ואל תעש עמנו כלה כחטאתנו עשה עמנו כרב צדקותיך וכרחמיך הרבים רחם עלינו

6 שְׁוֹעַ אֱלֵיךָ / אִישׁ נְבוֹן דְּבַר // תַּחֲלִילַת שְׁמֶךָ קָרָא / רְחוּם וְחַנוּן סְלִיחָה כַּד-בְּרַ > שֶׁנְּאָמַר > רְחוּם וְחַנוּן יי א-ך-ך > א-פִים > וְרַב חֶסֶד. לֹא לְנִצָּח יִרִיב וְלֹא לְעוֹלָם יִטּוֹר. לֹא כַּחֲטָא-יְנוּ > עַשְׂה-לֵנוּ > וְלֹא כְּעוֹנוֹתֵינוּ גָּמַל עָלֵינוּ > כִּי כַּגְּבֹהַּ שָׁמַיִם עַל הָאָרֶץ > גְּבַר חֶסְדּוֹ עַל יְרֵאָיו > כְּרַחֵק מִזֹּרֵחַ > מִמַּעֲרֵב הֶרְחִיק מִמֶּנּוּ אֶת פְּשָׁעֵינוּ > כְּרַחֵם אֵב עַל בְּנֵים ויגיבון ריחם יי על יראיו < תה' קג 8-13 > ואומר שגיאות מי יבין ויגיבון מנסתרות נקיני < שם יט 13 > נקנו י אלה-ינו > מְכַל פְּשָׁעֵינוּ וְטַהֲרָנוּ מִטְּמֵאוֹתֵינוּ וְזוֹרוּק עָלֵינוּ מִי-ם > טַהֲרֵם > וְטַהֵר גּוֹיֵינוּ מִכָּל דְּבַר רַע עֲבִירָה וְעוֹן כַּד-בְּרַ > שֶׁנְּאָמַר > וּזְרַקְתִּי עָלֵיכֶם מַיִם טַה-וֹרִים > וְטַהֲרָתֶם מִכָּל טְמֵאוֹתֵיכֶם וּמִכָּל גְּלוּלֵיכֶם אֲטַהֵר אֶתְכֶם > < יח' לו 25 > ועקף ממנו את לב האבן ותן לנו לב בשך ליראה את שמך

4 מלך הכבוד: כינוי פנייה לקב"ה, על פי תה' כד 7-9. נצור זאת לעד: זכור לעד את התפילה הנוכרת בהמשך. סיחת איש חמודת: את תפילתו של דניאל ('איש חמודת', על פי דנ' י 11, 19), ו'אין שיחה אלא תפילה' (בראשית רבה ס, יד [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 654]); בבלי, עבודה זרה ז ע"ב ועוד הרבה). על עירך ועל עמך: על פי הפסוק שבהמשך. 5 פני מכלמות: אני בוש ונכלם (ציטוט דברי עזרא). סופר: עזרא. רבו פשעינו ראש: על פי הפסוק הסמוך, וברוב המקורות כפסוק: 'רבו פשעינו למעלה ראש', אך התוספת משבשת את המקצב ונוסח הפנים נראה עיקר, ויש לפרשו מעין הכתוב 'כי עונתי עברו ראשי' (תה' לח 5). 6 איש נבון דבר: דוד, על פי שמ"א טז 18. תחילת שמך קרא: בתחילת תפילתו קרא בשמך ואמר: רחום וחנון סלחה.

כד-בר-ש-נאמר- ונתתי לכם לב חדש ורוח חדש-ה- אתן בק-רבכם
 והסרתי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר- <שם 26>
 מול את לבינו לתורתך ויראתיך ולאהבתיך וכפוף את יצרנו להשתעבד לך
 כד-בר-ש-נאמר- ומל יי אלהיך את לבבך ואת -לבב זרעך לאהבה את יי אלהיך
 בכל לבבך ובכל נפשך למען חייך- <דב' לו 6>

7 פֶּאֶרֶךְ נְחִישׁ / וְעֶזְרָךְ נִרְנָן / בְּעֵת יְבִקֶשׁ / עֲוֹנֵנוּ וְאֵינָנוּ
 כד-בר-ש-נאמר- בימים ההם ובעת ההיא נאם יי יבוקש את עון ישראל ואיננו
 ואת חטאת- יה-ודה- ולא תמצאנה כי אסלח לאשר אשאר- <יר' נ 20>
 ואומר ולא ילמדו עוד איש את ריעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את יי <כי כולם ידעו אותי למקטנם
 ועד גדולם נאם יי כי אסלח לעונם ולחטאתם לא אזכר עוד- <שם לא 33>

7 פֶּאֶרֶךְ [...] ואיננו: משפט זה בא לאחר שנשלם האקרוסטיכון האלף-ביתי, ואין דרך לקבוע אם הוא חלק מהפיוט הקדום, אבל הוא מופיע בנקודה זו בכתבי יד רבים. שאלת מקוריותו אינה חשובה להמשך הדיון.

הקשר בין הפיוט הזה, על הפסוקים השלובים בו ושהם חלק ממנו, לבין היסודות הקבועים במסגרת הסליחות בולט לעין: בצד הפתיחה ב'ארך אפיים אתה' כהקדמה לשלוש עשרה המידות לפני הסליחות, באים כאן אחרי הסליחות – בין קטעי הפיוט – פסוקי תפילת משה 'סלח נא לעון העם הזה' (במ' יד 18–19), כולל עניית הציבור 'ויאמר ה' סלחתי כדבריך'; הווידי (אחרי טור 3) ותפילת דניאל (אחרי טור 4). כל אלו הם, כפי שהובהר בסעיף הקודם, יסודות הקבע של מסגרת הסליחות בתעניות. תפילת עזרא, הבאה אחרי טור 5, נוכחת גם היא בסיום הסליחות בתעניות בעדות המזרח, ובימי התשובה גם באשכנז. מצוי כאן גם הפסוק 'שגיאות מי יבין' וגו' (תה' יט 13), המופיע תמיד בסוף סדרי הסליחות באשכנז (אחרי הפתיחה 'משיח צדקך אמר לפניך'), ואף לרוב הפסוקים שבסוף הפיוט יש מקבילות בסדרי הסליחות עד ימינו.

מתברר אפוא שהפיוט המובא בסידור רס"ג כמסגרת לסליחות הוא דגם יסוד המשתקף בכל סדרי הסליחות המאוחרים. אך מה טיבו של פיוט זה? האם יש קשר בינו לבין סוגי פיוט ידועים אחרים? והאם מקורו בתפילת יום הכיפורים או בתפילות יתר התעניות?

בסידור רס"ג מופיע הפיוט בין שלוש עשרה הסליחות שנועדו לתפילת שחרית של יום הכיפורים לבין שבע הסליחות למוסף. הוא נועד אפוא לשימוש ביום הכיפורים, ועל פי הדברים שיתבררו בהמשך נראה ששם מקורו. לימים (כנראה כבר בימי רס"ג) הוא הועבר אל יתר התעניות, אך מהלך זה כנראה משני. והנה דווקא בתפילת יום הכיפורים אפשר למצוא לו מקבילה: הדגם של פיוט שיחידותיו משמשות הקדמה לפסוקי סליחה קבוע בסדרי הפסוקים החותמים בפיוט הארץ ישראלי לדורותיו את ברכת קדושת היום ביום הכיפורים.

ד. סדרי פסוקים ליום הכיפורים

סדרי הפסוקים ליום הכיפורים מפייטים את חטיבת פסוקי הסליחה ששולבו ביום זה בנוסח ארץ ישראל העתיק בסוף ברכת קדושת היום.³⁰ הם בנויים, כמו הפיוט 'ארך אפיים אתה', מיחידות שיר קצרות המלוות בפסוקי סליחה, והמשמשות להם מבוא. יחידות אלה הן לעתים קרובות דו-טוריות, ופייטנים נטו לפתוח בהן כל טור ראשון במילת הקבע 'יום', וכל טור שני – 'היום',³¹ אבל מילות קבע אלה הן בגדר סלסול, ובגניזה הקהירית נתגלו כמה סדרי פסוקים ללא כל מילות קבע. הפסוקים ערוכים בסדרים הללו – שלא כבתפילת הקבע – באופן מכוון, בשלשות של פסוקים מן התורה, הכתובים והנביאים.³² כדי להמחיש את הקרבה התבניתית של הדגם לפיוט המסגרת של הסליחות בסידור רס"ג אביא כאן מתוך כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.182 קטע מסופו של סדר פסוקים קדם-קלסי ליום הכיפורים:³³

שְׁמַךְ לֹא נִשְׁכַּח / וְחֻטְאֵינוּ שִׁכַּח // יוֹם שׁוֹבְבֵינוּ לְחִיָּה / לְפָנֶיךָ וְנִטְהַר

ככ-תוב בתורתך- כי ביום הזה >יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני יי תטהרו- (וי' טז 30)

וְאִמְתָּהּ מִקְּתָם / וְתוֹצְלוֹ מִרְתָּם // יוֹם תְּחוֹן לְרַחֵם / כְּאֹז בְּנִקְרַת צוֹר

ככ-תוב בתורתך- וירד יי בענן >ייתצב עמו שם ויקרא בשם יי. ויעבר יי על פניו ויקרא

יי אל רחום ותנון ארך אפים ורב חסד ואמת- (שמ' לד 5-6)

וְאִמְתָּהּ עֵימָךְ / וְחֻסְדְּ בִימִינֶךָ // יוֹם תְּשׁוּב לְעִירְךָ / הַתְּפִלָּל בְּחִירְךָ

ככ-תוב- בד >בריי- ק>דשך- הטא אלהי אונך ושמע >פקח עיניך וראה שמתנינו והעיר אשר נקרא שמך

ביאור: 1 שובבינו: השיבנו. 2 מכתם: מעוון; השווה: יר' ב 22. מרתם: כנראה: ממאסר, כסוס הקשור ברמתה; אך ייתכן לנקד גם 'מִרְתָּם', מעונש המשולל 'גחלי רתמים' (תה' קכ 4). כאז בנקרת צור: כהתגלות אל משה שבפסוק הסמוך, ועל פי שמ' לג 22. 3 כהתפלל בחירך: כפי שהתפלל לפניך דניאל (בפסוק הסמוך).

30 לפסוקים אלו ראה בפורט: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 134-135, והשווה: שם, עמ' 97. על סדרי הפסוקים ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 3), עמ' 172-173; ש' אליצור, 'סדרי פסוקים בפיוטים ובתפילות ישראל', גנזי קדם, ה (תשס"ט), עמ' 19-21; הנ"ל, סוד משלשי קודש (לעיל הערה 15), פרק תשיעי, סעיפים ה-ז.

31 פליישר ציין מילות קבע אלה כגורם קבוע ומחייב בכל סדרי הפסוקים. ראה: פליישר, שירת הקודש (שם). ואכן כך הוא במחזורי אשכנז, אך כפי שיצוין בסמוך אין הן מחויבות, ויש סדרי פסוקים ללא מילות קבע אלו. דיון במקורן של מילות הקבע, ודוגמאות לסדרי פסוקים שהן אינן מופיעות בהם, ראה: אליצור, סוד משלשי קודש (שם), פרק תשיעי, סעיפים ה, ז. בדוגמה שתובא בסמוך מופיעה רק מילת הקבע 'יום', ללא 'היום'. בסדר פסוקים נוסף שיובא בהמשך, 'אשמנו במעשינו אשר לא כדת', אין מילות קבע כלל.

32 לסוגי פיוט נוספים שמשולבים בהם פסוקים בסדר דומה – כתקיעות לראש השנה, סדרים לטל ולגשם ועוד – ראה בהרחבה: אליצור, סדרי פסוקים (לעיל הערה 30), עמ' 9-63.

33 לפיוט השלם ראה: אליצור, סוד משלשי קודש (לעיל הערה 15), פרק תשיעי, סעיף ה, פיוט קמג, ושם מפורטים כל מקורותיו.

עליה כי לא על צדקתינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך כי על רחמיך הרבים. אדני שמעה אדני סלחה אדני הקשיבה ועשה אל תאחר למענך אלהי כי שמך נקרא על עירך ועל עמך < (דנ' ט 18–19)

פיוט זה אמנם מסולסל יותר מפיוט המסגרת 'ארך אפיים אתה': באמצע כל טור מופיעה בו מילת הקבע 'יום', וראשי הטורים קשורים בשרשור לפסוקים שלפניהם.³⁴ אבל גם בו עומד טור קדם-קלסי בן ארבע צלעיות דו-הטעמתיות כנגד כל פסוק (או קבוצת פסוקים).

כפי שצוין מספר הפסוקים בסדרי הפסוקים אינו קטן. אבל במבחר הפסוקים שבסדרים קיים עוד קשר מפתיע לפיוט 'ארך אפיים אתה': סדרת פסוקי הסליחה שבתפילת הקבע של בני ארץ ישראל, כפי שהיא מתועדת בכתבי הגניזה, הפותחת בפסוק 'כי ביום הזה יכפר עליכם' וגו' (וי' טז 30), נמשכת בפסוקי מ' 18–20 ('מי אל כמוך [...] ותשליך במצלות ים כל חטאתם' וגו'), ובחלק מהמקורות נוספו בה עוד פסוקי בקשה על קבלת התפילה (מל"א ח 59–60).³⁵ אבל סדרי הפסוקים המפויטים אינם מחויבים לפסוקים אלה. הפסוק 'כי ביום הזה יכפר' וגו' מופיע רק במקצתם; פסוקי מלכים אינם מתפייטים בהם כלל; ורק פסוקי מיכה זוכים למעמד מיוחד: הם אינם משולבים בסדר הפסוקים גופו, אבל מתפייטים בהרחבה בפיוט נספח לסדר הפסוקים, המכונה – על שם הרפרנים השכיחים בו, שיסודם בכתוב במיכה – פיוט 'מי אל כמוך'.³⁶ כנגד זה שלוש קבוצות פסוקים מופיעות כמעט בכל סדרי הפסוקים הרבים שבידינו, וברור שהם היו בעיני הפייטנים גורם מהותי ומחייב. קבוצות אלה הן שלוש קבוצות פסוקי היסוד שבפיוט המסגרת של הסליחות: פסוקי שלוש עשרה המידות (שמ' לד 5–7); תפילת משה 'סלח נא' וגו' והתשובה עליה 'סלחתי כדבריך' (במ' יד 19–20); תפילת דניאל (דנ' ט 18–19).³⁷ בכמה סדרים מעוטי פסוקים (בעיקר לתפילת נעילה) אין אלא שלוש קבוצות הפסוקים הללו.³⁸

34 הפייטן הצליח כמעט תמיד לשמור על הסדר תורה-כתובים-נביאים, אף על פי שהשרשור אילץ אותו לבחור פסוקים שמילתם האחרונה פותחת תמיד באות הנדרשת לאקרוסטיכון.

35 למבחר הפסוקים ראה בפירוט: פליישר, תפילה (לעיל הערה 30).

36 ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 3), עמ' 175.

37 יוצא מכלל זה סדר קודם אחד, 'יום אף כעס תפר', שנתגלה בכתב יד עתיק בניקוד ארץ ישראל, הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 16.9. הפיוט נדפס אצל R. Edelmann, *Zur Frühgeschichte des Mahzor*, Stuttgart 1934, חלק עברי, עמ' יב-יג; פיוטי ינאי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תח"ק, עמ' שכד-שכו. הסדר פותח בפסוק 'כי ביום הזה יכפר' וגו' שבתפילת הקבע, אך בהמשכו לא הובאו שלוש קבוצות הפסוקים הקבועות. ככל שהצלחתי לברר, זה יוצא מן הכלל יחיד שהגיע לידינו מן הפייטנות הארץ ישראלית הקדומה: לא מצאתי עוד סדר שקבוצות הפסוקים הנדונות אינן מפויטות בו.

38 כך בסדר 'אוחזי שעריך צור אל תבייש', שנדפס אצל מ' זולאי, 'קוריוזים מפיוטי הגניזה', הנ"ל, ארץ ישראל ופיוטיה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 564–566 (ראה עליו להלן, לקראת סוף סעיף זה), ובסדר הקלירי 'אל בפלשך כל מעשים', שנדפס אצל I. Elbogen, 'Kalir Studien', *HUCA*, 4 (1927), pp. 428–429, 428–429; על ייחודו של סדר זה ראה גם: אליצור, סוד משלשי קודש (לעיל הערה 15), פרק תשיעי, סעיף ז, פיוט קנה. מעניין לציין שהמסורת בדבר חשיבות שלוש קבוצות הפסוקים הנדונות השפיעה אפילו על הליטורגיה המאוחרת: בסדרי הפסוקים 'יום אתא לכפר פשעי ישנה' (בתפילת מוסף; ראה: מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל,

מה משמעות התופעה? צמידותם של סדרי הפסוקים לברכת קדושת היום של בני ארץ ישראל והתהוותם מתוכה ובצלמה, מחייבות להעלות את האפשרות שפסוקים הבאים בהם דרך קבע היו משולבים אי פעם בתוך ברכה זו ביום הכיפורים. כשם שפסוקי 'מי אל כמוך' העומדים לפנינו במרכז חטיבת פסוקי הסליחה מתפייטים דרך קבע בפיוט מיוחד, כך יש לשער שהמקראות האחרים המופיעים כמעט תמיד בסדרי הפסוקים, היו אי פעם חלק מתפילתם של בני ארץ ישראל. העובדה שהם אינם עומדים עוד לפנינו בנוסחי התפילה מן הגניזה עשויה ללמד על התפתחויות שחלו בברכה במאות השנים שבין תקופת גיבוש סדרי הפסוקים הקדומים (עד המאה השביעית) לבין תקופת הגניזה (בעיקר במאות האחת עשרה והשתיים עשרה). לא סביר שכל פייטינו הקדומים התעקשו לשלב בסדרים דווקא שלוש קבוצות פסוקים אלו ללא סיבה נראית לעין.

גורם נוסף מבליט את שלוש קבוצות הפסוקים הללו בתוך סדרי הפסוקים: בצד הפסוקים האלה – ורק בצדם – באים ברוב כתבי היד לשונות שאינם חלק מהפסוק. היגדים אלה מופיעים בכל סדרי הפסוקים הידועים לנו. לעתים מדובר בציון הקצר 'ושם נאמר', הקוטע את הרצף, ושמטרתו ככל הנראה לאפשר שיתוף של הציבור כולו באמירת קטע מסוים (כנהוג היום באשר לשלוש עשרה המידות ו'ויעבר ה' על פניו ויקרא', וכמתועד במקורות במפורש בענייני 'ויאמר ה' [סלחתי כדבריך]'). באותו תפקיד באה לעתים הרחבה סיפורית, כגון 'אף אתה השיבותו דרכי טובך הננתו ובישרתו ואמרת לו'. לעתים באים אחרי הפסוקים משפטי תפילה, כגון 'בעבור כבוד שמך הימצא לנו מוחל וסולח, סלח נא למען שמך'. גם על פסוקי 'מי אל כמוך' הבאים אחרי סדרי הפסוקים, והמפויטים בדרך כלל בקטעים עצמאיים, באה בכתבי יד רבים, אחרי המילים 'ותשליך במצלות ים כל חטאתם', התוספת 'וכל חטאת עמך בית ישראל במקום אשר לא יזכרו ולא יפקדו

עמ' 591–592) ו'יום אשר הוחק לכפרתנו' (בתפילת מנחה; שם, עמ' 716–718), המכילים במקורם שלוש סדרות של פסוקי תורה-כתובים-נביאים, נהגו במנהג פולין לומר בצד טורי הפתיחה והפסוק הראשון רק את הטורים המעבירים לפסוקי תפילת משה, לשלוש עשרה המידות (אם כי במוסף אמרו בפועל רק את פתיחתן, ללא המידות עצמן; ראה להלן הערה 57) ולתפילת דניאל. רמז למקומם המרכזי של פסוקים אלה בתפילת יום הכיפורים בתקופה קדומה עולה אולי מהופעתם בחוליה הראשונה של הקדושתא הקלירית 'שושן עמק' (גולדשמידט, יום כיפור [שם], עמ' 332–340): הפייטן בחר לפתוח בהם את שרשרת הפסוקים של המגן, המחיה והמשלש (הערת א' פרנקל). בקרובות אחרות למוסף באים במקום זה פסוקי פרשת מוספי היום (במ' כט 7 ואילך), אך בקרובה 'אורחי זרועו חסף' (עומדת לראות אור במהדורת ש' אליצור ומ' רנד לפיוטי הקלירי ליום הכיפורים) הביא הקלירי אחרי המשלש במקום המשך של פסוקי מוספי היום את פסוקי תפילת דניאל, פסוקי שלוש עשרה המידות ולפי אחד המקורות (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 132.41) גם את תפילת משה; בקדושתא נוספת שלו למוסף, 'אזכיר גבורות אל רם ונישא', שחלקיה הראשונים שרדו רק בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 275.118, באים אחרי המגן והמחיה הפסוקים הראשונים של פרשת עקדת יצחק (בר' כב 1–2), ואחרי המשלש – שוב שלוש עשרה המידות; אך במקור זה נמשכת שרשרת הפסוקים שם ללא תפילת משה ותפילת דניאל. ספק אם יש בכל אלה כדי להצביע על מנהג ליטורגי ממשי, אך ברור שבתודעתו של הקלירי הייתה לפסוקים אלה חשיבות ביום הכיפורים.

ולא יעלו על לב!³⁹ אין הכרח שהתוספות הללו הן חלק מהותי מסדרי הפסוקים, אבל בתקופת הגניזה הן נפוצות מאוד, והן מופיעות בסדרי הפסוקים גם במחזורי אשכנז. בחינת פיוט המסגרת של הסליחות, 'ארך אפיים אתה', מראה שהתוספות הללו מצויות גם בו, אם כי הן משתנות קמעא מכתב יד אחד למשנהו. התוספת 'ושם נאמר' לפני שלוש עשרה המידות קבועה תמיד, וכבר הוסבר שהיא אפילו פויטה בנוסח המחורז של 'אל ארך אפיים אתה'; לפני אמירת 'ויאמר ה' סלחתי כדבריך' מופיע גם בו כמעט תמיד המשפט 'ואף אתה השיבותו דרכי טובך בישרתו ואמרתה לו סלחתי'; ובשולי פסוקי דניאל באה במקור שהובא כאן התוספת 'עמך רעיבי טובך צמיאי צדקך יכירו וידעו כי יש לה' אלהינו הרחמים והסליחות'.⁴⁰

אבל הקשר בין סדרי הפסוקים לבין פיוט המסגרת של הסליחות אינו מסתיים בנקודות דמיון אלו. כשם שהסליחות קטעו את רצף פיוט המסגרת והוכנסו לתוכו בסמוך לפסוקי שלוש עשרה המידות, תוך יצירת הזדמנות לחזור ולומר אותם שוב ושוב, כך בכמה סדרי פסוקים מובהקים שבגניזה הקהירית משולבות סליחות בסמוך לשלוש עשרה המידות. התופעה שכיחה מאוד: הסדר מועתק עד סוף הקטע המעביר לפסוקי שלוש עשרה המידות, לאחר מכן מועתקות סליחות, לעתים אפילו סליחות רבות, ואחריהן חוזר המעתיק לסדר הפסוקים, ואף רושם בראשו פעמים רבות את הכותרת 'תמאם סדר פיוסין' או 'תמאם אלסדר', כלומר השלמת הסדר.⁴¹

אחד מסדרי הפסוקים הנפוצים ביותר בגניזה הקהירית פותח 'אשמנו במעשינו אשר לא כדת'.⁴² הסדר זוהה ביותר מארבעים קטעי גניזה, אך רק בשלוש העתקות הוא מובא ברצף.⁴³ ביתר כתבי היד מובאות שבע מחזורותיו הראשונות (הבנויות על האקרוסטיכון א-ג); המחזורות

39 במשפט אין נשוא, משום שהוא המשך ישיר של 'כל חטאתם' שבפסוק, והפועל 'תשליך' מוסב גם עליו. על נוסח זה ראה: פליישר, תפילה (לעיל הערה 30), עמ' 135, הערה 167; עמ' 143, הערה 206. קהילות מאוחרות שראו במשפט זה משפט עצמאי חזרו בו על הפועל 'תשליך', ואף הוסיפו בסופו 'לעולם'. ראה: גולדשמידט, סליחות (לעיל הערה 6), עמ' יב.

40 כאמור משפט דומה חותם את סדר הסליחות בתעניות במנהגי אשכנז, ושם בסמוך לפסוקים אחרים. במקרים ספורים מצאתי מעתיקים שטעו ורשמו 'תמאם אלשבעה' (כך בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 634.1; ENA 2161.45). סיבת הטעות היא שבשבעות הליל יום הכיפורים נהגו המעתיקים לשלב פיוטי הרחבה שאינם אורגניים, כולל פיוטי רשות, סדרי פסוקים וסליחות, ועם סיום ברכת קדושת היום חזרו להשלמת חטיבות השבעתא שכנגד שלוש הברכות האחרונות. הכותרת הרגילה להשלמה זו היא אכן 'תמאם אלשבעה' (סיום השבעתא); מתוך רגילותם במונח זה העבירו אותו המעתיקים בטעות גם להשלמת הסדר.

42 עיבוד משני של סדר זה מופיע במחזורי אשכנז. ראה בפירוט: אליצור, סוד משלש קודש (לעיל הערה 15), פרק תשיעי, סעיף ה, פיוט קמב.

43 בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 132.88 (כתב היד נקטע אחרי האות ז; הסליחות מופיעות בדרך כלל אחרי האות נ); T-S NS 275.118 (במקור זה שני גיליונות קרוצים מאוד בתחתיתם; בדף האחרון, ע"א, לפני הקרע, באות אותיות א-ג, ובעמוד השני [אחרי קיטוע מחמת הקרע] סוף הפיוט ומיד אחרי השלמת הקרובה 'ארך מידת טובך תעיר ממעונות'; על פי המקום המועט שבתחתית העמוד הקרועה, נראה שהפיוט הובא ברצף, ללא סליחות); T-S NS 276.155 (כל הסדר ברצף, ומיד אחרי השלמת הקרובה הנזכרת).

השביעית מעבירה לפסוקי שלוש עשרה המידות, וכאן עזבו המעתיקים את סדר הפסוקים והביאו רצף סליחות. רק לאחר סיום הסליחות מועתק סוף הסדר (אותיות ס-ת). אין ספק שמלכתחילה נועד הסדר להיאמר ברצף: הפסוקים מסודרים בו, כמקובל בסדרי פסוקים, בסדר תורה-כתובים-נביאים וחוזר חלילה; קטיעת הפיוט לאחר שלוש עשרה המידות משבשת סדר זה. הדבר גלוי כאשר מתבוננים בסדר בשלמותו:⁴⁴

44 טורים 1-14 נדפסים כאן על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 124.69 (גיליון לא רצוף; פיוטנו מועתק בדף הראשון עד האות נ, ולאחר מכן מובאות הסליחות. בדף השני סוף השבעתא של ר' יוחנן הכהן 'רחום אתה ולרחמיך נסבר' [מ'אריך מדת טובך תעיר ממעונות] כהשלמת קרובה; ההקשר הוא של תפילת ערבית, כמוכח מהמשכו הישיר של כתב היד בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 159.66 [הצירוף זוהה בעזרת הצעות הצירופים של אתר פרידברג], המביא את קטעי הסיום של התפילה ואחריהם ברכת 'שהחיינו'; טורים 15-22 נדפסים על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.32 (גיליון רצוף ומנוקד המכיל סליחות, בעמודו האחרון פיוטנו [מהאות ס ואילך], ובראשו כותרת המכריזה על השלמת הסדר: 'תמאם סדר פיסוקין'; בגיליון נוסף מאותו טומוס, בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.105 [גם הוא אותר בעזרת תכנת הצירופים של פרידברג], מועתק בדף הראשון ראש הסדר [טורים 1-12], ובדף השני סיום ברכת השלום, ושוב אחריה ברכת 'שהחיינו' המעידה שגם כאן שימש הסדר בתפילת ערבית. ההשלמות בסוגריים הן מכ"י בירמינגהם, ספריית הקולג'ים סלי אוק, מיטווק 18 (גיליון לא רצוף, מנוקד; בדף הראשון סליחות, ובשני סדר הפסוקים מהאות ס ואילך; דף נוסף מאותו טומוס הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 109.51, ובו טורים 13-14 ותחילת הסליחות). מלבד המקורות שבהם מובא הפיוט ברצף (לעיל הערה 43), הוא נרשם בקטלוג המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה גם בכתבי יד אלה (בכתבי היד המסומנים בכוכבית מופיע רק חלקו השני, מהאות ס, לרוב אחרי הסליחות): כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 93.19, דף 26 (רק פ-צ, ש-ת); כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קויפמן, גניזה *52 (כיום 94; סוף סליחה, הכותרת 'תמאם סדר פיסוקין', אותיות ס-ת [פ-צ בשוליים] ופיוט 'מי אל כמוך'); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 P, דף 45 (פ-ת); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 629.6 (בסופו הכותרת 'סדר פסוקים', ורק המחזרות הראשונה); ENA 634.2 * (בראש הפיוט הכותרת [תמאם] אלשבעה' [ראה לעיל הערה 41]); ENA 2161.45 * (ס-ק, ושוב לפני הכותרת 'תמאם אלשבעה'); ENA 2385.37 * (א-ד, בראשו הכותרת 'סדר פסוקין'); ENA 2477.2 * (ע-ת); ENA 2702.13 * (פ-ת); ENA 2709.9 * (ס-צ); ENA 3442.2 * (מ-ג וסליחות); ENA 3764.11 * (ק-ע ובו סוף סליחה ואחריה אותיות ע-י); כ"י פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילוניה, גניזה 247 (הכותרת 'סדר פיסוקין', א-ג וסליחות); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, מוצרי IV 239 (כותרת 'סדר' ואחריה 'אשמנו במעשינו' א-י); מוצרי VIII 344 * (סליחות, ע-י); T-S H 5.160 * (סוף סליחות, ס-ת); T-S H 5.193 * (הכותרת 'סדר פסוקים', א-י); T-S H 6.58 * (הכותרת 'סדר פיסוקין', א-ג וסליחות); T-S H 6.92 * (ה-ג וסליחות); T-S H 6.101 * (סוף סליחות, הכותרת 'תמאם סדר פסוקים', ס-ר); T-S H 8 H 1 * (מ-ג, סליחות, הכותרת 'תמאם אלסדר', ס-ת); T-S NS 112.10 * (סליחות, הכותרת 'תמאם אלסדר', ס-ת); T-S NS 126.73 * (ס-ת, קרוע מאוד); T-S NS 132.74 * (הכותרת 'סדר פסוקין', א-י); T-S NS 132.80 * (פ-ת); T-S NS 135.34 * (ג-ח); T-S NS 140.93 * (סוף סליחות, ס-ת, קרוע); T-S NS 147.1 * (הכותרת 'סדר פסוקין', א-י); T-S NS 147.56 * (הכותרת 'סדר פיסוקין', א-ל); T-S NS 150.179 * (הכותרת 'סדר פיסוקין', א-ד); T-S NS 159.126 * (ל-א); T-S NS 207.72 * (גיליון לא רצוף; בדף הראשון ב-י, ובדף השני, לאחר קיטוע גדול, סוף סליחות, הכותרת 'תמאם אלסדר', ס-ר); T-S NS 231.33 * (ק-ת); T-S AS 112.28 * (קרוע קטן מאותיות פ-ק); T-S AS 115.92 * (מ-ג, מילים ספורות); T-S AS 120.107 * (מילים ספורות מהטורים האחרונים); T-S AS 126.27 * (טורים אחרונים קרועים); T-S AS 132.162 * (סליחות ואחריהן שרידי טורים ס-צ).

סדר פיסוקים

אֲשַׁמְנוּ בְּמַעֲשֵׂינוּ אֲשֶׁר לֹא כָדַת

בְּרַחֲמֶיךָ גִּיפֵן וְתִסְלַח לְכָל עֲדַת

ככת-וב> ונסלח לכל עדת בני ישראל-אל> ולגר הגר בתוכם כי לכל העם בשגגה (במ' טו 26)

גֹּדֵל עֲוֹנֵינוּ תִּשָּׂא וְתִסְלַח

דְּרָשִׁינוּ לְטוֹבָה אֶל טוֹב וְסִלַּח

ככת-וב> כי אתה יי טוב וסלח ורב חסד לכל קוראיך (תה' פו 5)

5 הַעֲדוּתָהּ בְּנוּ הַשָּׁפֵם וְשָׁלוּחַ

וַיַּעֲוֶה דְרָךְ גַּעְזוּב כִּי תִרְבֶּה לְסָלוּחַ

ככת-וב> יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישוב אל יי וירחמיהו

ואל אלהינו כי ירבה לסלוח (יש' נה 7)

וְדָנוּ וְנִיאֲצַנּוּךָ וְדָבַר לְהַכּוֹת שְׁלַחַתְךָ

חֶבֶר כְּחַנְנֶךָ סִלַּח נָא וְסִלַּחַתְךָ

ככת-וב> סלח נא לעוון העם הזה כגודל חסדיך וכאשר נשאתה לעם הזה >ממצרים ועד הנה>

אף אתה השיבותו דרכי טובך חנתו ובשרתו ואמרתה לו סלחתי וכן כתוב

ויאמר יי סלחתי כדבריך (במ' יד 19–20)

טוֹבָךָ וְחֶסְדְּךָ נָא מְנוּ אֶל תִּפְרֹ

10 יְאֻמֵּן שְׁמֶךָ אֶל רַחוּם עֲוֹן מְכַפֵּר

ככת-וב> והוא רחום יכפר עוון ולא ישח-ית> והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו (תה' עח 38)

כִּי יִדְעָתִי כִּי אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵי רַחוּם וְחַנּוּן

לְהַנַּחֵם עַל רַעַתֵינוּ אֶרְצֶךָ בְּתַחֲנוּן

ככת-וב> על יד נביאך ויתפלל אל יי ויאמר אנא יי הלא זה דברי עד היותי על אדמתי

על כן קדמתי לברוח תרשישה כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום ארך אפים

ורב חסד וניחם על הרעה (יונה ד 2)

ביאור: 1 אשר לא כדת: אס' ד 16, וכאן משמעו: שעשינו נגד ציווי התורה. 5 העדותה בנו: שמ' יט 23. השכם ושלוח: דה"ב לו 15. 6 ויעות דרך: דרך מעוותת, חטא (ראה: מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי ינני', הנ"ל, ארץ-ישראל ופיוטיה [לעיל הערה 38], עמ' 474, מס' 20). 7 ודבר להכות שלחת: ואיימת לכלותנו בדבר, על פי במ' יד 12. 8 חבר: משה (ויקרא רבה א, ג [מהדורת מרגליות, עמ' יא]). כחננך: כאשר התחנן לפניך. 13 מחוקק: משה; השווה: "כי שם חלקת מחוקק ספון" (דב' לג 21), זו קבורתו של משה' (ספרי דברים שנה [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 417]). נוחנן: נזכה להנניח.

מְחֹקֵק זָכַר לָנוּ וְכִמּוּהוּ נִוְחָנָן
נִקְרַת צוֹר שְׁמֵתוֹ בְּרִדְתָּךְ בְּעָנָן

ככתב-וב> וירד יי בענן ויתיצב עמו שם ויקרא בשם יי

ושם נאמר ויעבור יי על פניו ויקרא יי אל רחום וחנן ארך אפים ורב חסד ואמת.

נוצר חסד לאלפים נושא עון ופשע וחטאה ונקה וסלחת לעונינו ולחטאתינו ונחלתנו (שמ' לד 5–7)

15 סְלִיחָה עֲמָךְ הִיא סְלַח לָנוּ וְנַעֲמֵד

עֲוֹנוֹת אִם תִּשְׁמַר אֵין בְּנוּ כַח לְעֲמוּד

ככתב-וב> אם עוונות תשמר יה יי מי יעמד [כי עמך הסליחה למען תנא] (תה' קל 3–4)

פִּשְׁעֵי עַמְךָ יְבוֹקְשׁוּ וְאֵינָם

צוֹר כִּי תִסְלַח וְתִמְחֹל לְעוֹנֵם

ככתב-וב> בימים ההם ובעת ההיא נאם יי יבוקש את עון ישראל ואיננו ואת חטאת יהודה

[ולא] תמָצאנה כי אסלח לאשר אש[איר] [יר' ג 20]

קִבְעַת חֵק עוֹלָם וְאָז לֹא שׁוֹנֶה

20 וְשִׁעֵינוּ לְכַפֵּר אֶ[חַת] בְּשִׁ[נָה]

ככתב-וב> והיתה זאת לכם לחקת עולם לכפר על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה

ויעש כאשר צוה יי את משה (וי' טז 34)

שׁוֹמְמוֹתֵינוּ רָאָה כִּי אֵין בְּנוּ מַעֲשֵׂה

תַּחַן פְּלִתֵינוּ הַקְּשִׁיבָה וְעֲשֵׂה

ככתב-וב> הטה יי אונך ושמע פקח עיניך וראה את (!) שוממותינו והעיר אשר נקרא שמך עליה כי לא

על צדקותינו אנחנו [מפילים תחנונינו לפניך כי על רחמיך הרבים. אדני שמעה אדני סלחה אדני

הקשיבה ועשה אל תאחר למענך אלהי (כי שמך נקרא על עירך ועל עמך)] (דנ' ט 18–19)

14 נקרת צור שמתו: על פי שמ' לג 22. 17 עמך: הניקוד על פי כתב היד. 19 ואז: כמו: ומאז.

21 כי אין בנו מעשה: 'בנו' חסר בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 275.118, ולשון 'כי

אין מעשה' על פי קה' ט 10; אך במקבילות אחרות (כגון כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA

2702.13) מופיע 'בנו', ולנוסח זה השווה לתפילה: 'אבינו מלכנו חננו ועננו כי אין בנו מעשים'. 22 תחן

תפלתינו: סמיכות הנרדפים.

הסדר בנוי על ארבע סדרות של פסוקי תורה–כתובים–נביאים; פסוק הנביאים האחרון, שאינו מופיע כאן, הוא הפסוק 'מי אל כמוך', המפויט בנפרד כמקובל. פסוקי שלוש עשרה המידות פותחים את הסדרה השלישית של הפסוקים מהתורה, הכתובים והנביאים, וההמשך אמור לבוא ברצף. הכנסת הסליחות לפיוט זה משנית, אך תפוצתה העצומה מלמדת על התפשטות המנהג בתקופת הגניזה.

סדר פסוקים קדום יותר, לתפילת נעילה, נדפס לפני שנים רבות בידי מנחם זולאי.⁴⁵ הסדר, 'אוחזי שעריך צור אל תבייש', כתוב בטורים קדם-קלסיים מרובעים. הפסוקים המפויטים בו מועטים, כמקובל בסדרים לתפילת נעילה: מחמת דוחק הזמן שילבו לעתים הפייטנים בסדרים בתפילה זו רק את הפסוקים ההכרחיים. ואכן הפייטן הביא בסדר זה רק את פסוקי 'סלח נא לעון העם הזה [...] סלחתי כדבריך' (במ' יד 19–20), שלוש עשרה המידות ותפילת דניאל – שלוש קבוצות הפסוקים המופיעות כמעט בכל סדר. בסופו מעביר הפיוט לפסוקי מי' ז 18–19 ('מי אל כמוך' וגו'), ונראה שהפייטן הקדום לא העמיד כאן פיוט נפרד לפסוקים אלה, ולכן חתם בהם את פיוטו. למרות מיעוט הפסוקים, הפיוט מקיף מאוד ומכיל עשרים ושלושה טורים. ברוב הטורים שאינם מעבירים לפסוקים בא לשון 'שער' או 'שערים', וברובם נזכרים שערים של הר הבית ושל המקדש. הפסוקים משולבים באקראי, אחרי קבוצות טורים שאינם זהות במספרן.⁴⁶ גם כאן הרצף המקורי ברור. אבל המעתיקים נהגו בסדר פסוקים זה בדומה למנהגם בסדר 'אשמנו במעשינו': רק במקורות מעטים הוא מועתק ברצף.⁴⁷ במקורות האחרים – להוציא אלו שמחמת קיטועם אי אפשר לעמוד על הרכבם המקורי – נקטעת העתקת הסדר על ידי הסליחות אחרי טורו החמישה עשר, בסמוך לפסוקי שלוש עשרה המידות.⁴⁸ לציון מיוחד ראוי כ"י קיימברידג',

- 45 ראה במצוין לעיל בראש הערה 38.
- 46 הפסוק הראשון מובא אחרי שמונה טורים (א–ח); השני – אחרי שבעה טורים נוספים (ט–ו); השלישי – אחרי ארבעה טורים בלבד (ע–ק); וארבעה טורים נוספים (ר–ת); באות ת נפתחים שני טורים) חותמים את הפיוט ומעבירים לפסוק 'מי אל כמוך'.
- 47 בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 117.12, וכנראה גם שם, T-S NS 135.133 (תשעת הטורים הראשונים חסרים, אבל ההמשך מועתק ברצף ללא קטיעה במקום המיועד לסליחות). רצף של הפיוט בא גם שם, T-S NS 235.188, אבל אחרי טור 15 הוסיף המעתיק את הציון 'סליחות'.
- 48 כך בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 21 (נויבאואר וקאולי 2727/1), דפים 13–14, 18–19: בין חמישה עשר הטורים הראשונים (טורי א–ס, הנחתמים בפסוקי שלוש עשרה המידות) לבין יתר הטורים בא רצף סליחות; בראש הטורים שאחרי הסליחות באה הכותרת 'תמאם אלסדר'. בדומה לכך קוטעות הסליחות את הפיוט בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3445.24 (אותיות א–ס וסליחות); בכ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, אנטונין 1050 (מסוף טור ד–ס, ולאחר מכן סליחות); בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 38a.116 (סוף סליחה ושרידי טורי ע–ת); T-S NS 71.44 (מאמצע טור ח–ס, ואחרי רמזים לכמה סליחות מועתק המשך פיוטנו, ע–צ); T-S NS 145.78 (סליחות ואחריהן הסדר, ע–ת); T-S NS 147.2b-c (קטוע בראשו; לפנינו טורי נ–ס, סליחות, ואחריהן טורי ק–ק); T-S NS 278.195 (שרידי טורים אחדים, הסליחות אחרי טור האות נ); וכנראה גם בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית J 5557 Or., דף 65–66 (הכותרת 'סדר פסוקין' וטורי א–ז [בדף 66], ולאחר קיטוע [בדף 65] באים טורי ע–ת ובראשם הכותרת 'תמאם אלסדר', הרומזת שלפני כן שולבו הסליחות). חלקים מהסדר (בהיקף שבדרך כלל אינו מאפשר לקבוע אם היו בכתוב סליחות) זוהו גם בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12378/6 (טורים אחרונים בלבד); כ"י פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילוניה, גניזה 243 (א–ל); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 130.97 (טורים אחרונים בלבד); T-S NS 145.161 (שרידי טורים 16–17 ומעט מטור 18); T-S NS 233.57 והמשכו הישיר T-S NS 233.36 (קרעים); חלקים נוספים מאותו טומוס זיהו מ' רנד בכ"י T-S NS 38a.89 ובכ"י T-S NS 71.89; T-S NS 235.188 (א–י); T-S NS 275.92 (א–ל); T-S AS 111.425 (שרידי הטורים האחרונים); T-S AS 116.107 (קרע ובו שרידי כמה טורים).

ספריית האוניברסיטה T-S AS 115.172: המעתיק עבר בו לסליחות כבר בסוף הטור השמיני, אחרי הפסוק הראשון המשולב בו (תפילת משה 'סלח נא' וגו'). מנהג זה נדיר, אבל הוא מופיע גם בסדר פסוקים המועתק בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 58 (נויבאוואר וקאולי 2853/12), דפים 64–77: גם בו – אחרי קטע הקדמה – הפסוק הראשון הוא 'סלח נא' וגו', וגם אותו קטע המעתיק על ידי רצף של סליחות דווקא אחרי הפסוק הזה.⁴⁹ ייתכן שיש כאן רמז לתופעה של שילוב פיוטים גם בצד פסוקים אחרים, תופעה שתידון בהמשך.

בתקופת הגניזה שולבו הסליחות אפוא לעתים קרובות בסדרי הפסוקים שבסוף ברכת קדושת היום. העובדה שהמעתיקים ראו סדרים אלה כפיוטי מסגרת לסליחות מוכחת ממקרים שבהם הציבו בראשם את הכותרת 'סליחות'.⁵⁰ גם מבחינה זו דומה אפוא פיוט המסגרת 'ארך אפיים אתה' שבסידור רס"ג לסדרי הפסוקים העתיקים.

ה. סדר פסוקים שנועד לקלוט את הסליחות

בשלהי המאה העשירית היה שילוב הסליחות בתוך סדרי הפסוקים כה ברור מאלין, עד שכאשר פייטן בן התקופה, ר' יוסף אבן אביתור, כתב סדר פסוקים בקדושתא ליום הכיפורים, הוא עיצב אותו מלכתחילה באופן שיתאים לקליטת הסליחות אחרי פסוקי שלוש עשרה מידות הרחמים. הפיוט – השייך לקדושתא למוסף של ר' יוסף – מחולק לשניים, ובכל מקורותיו באות הסליחות בין שני חלקיו. חלקו הראשון של הפיוט מיוסד על מטבע החתימה השלם 'אני יוסף חזק', ולשונו:⁵¹

יום איחדתו לכפר מעות שושנה

היום אתי אחת בשנה

ככתוב> והיתה זאת לכם לחוקת עולם לכפר <על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה

ויעש כאשר צוה יי את משה> (וי' טז 34)

ביאור: 1 איחדתו: ייחדתו. מעות: חטאי. שושנה: ישראל (על שום שה"ש ב 1). 2 אתי: בא, מגיע.

49 ראה: אלבוגן (לעיל הערה 38), עמ' 423–428. הסליחות הבאות שם הן שלוש הסליחות לנעילה שבסידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שיד–שטו. השערה המציעה הסבר להופעת הסליחות במקרה זה דווקא בצד תפילת משה ראה להלן הערה 80.

50 כך דרך משל בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1680.14, ובכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 133.82 (בשניהם בראש הסדר 'או בקפצינו יד מעשות צדקה'; שחזור של סדר ייחודי זה ראה: אליצור, סוד משלשי קודש [לעיל הערה 15], פרק תשיעי, סעיף ה, פיוט קמד).

51 הפיוט נדפס כאן על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 205.8 (כ"י א). הוא מועתק גם בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2186.7–8 (כ"י ב); ENA 3463.7; ENA 3582.16; כ"י קיימברידג'/אוקספורד, ספריית האוניברסיטה/ספריית הבודליאנה, אוסף לואיס-גיבסון (לשעבר אוסף וסטמינסטר קולג'), ליטורגיקה כרך I, דף 70; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 274.9.

יֹום נִכּוֹן לְסִלְיָהּ וּמְחִילָהּ וּתְנַחֵם
הַיּוֹם יְבוֹאוּנוּ רַחֲמֶיךָ מֵרַחֵם כָּל לַחֹם

ככתב-וב> והוא רחום יכפר עון 'ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו' (תה' עח 38)

5 יֹום וּמְחַל בּוּ יוֹקֵשׁ וְתַעֲב
הַיּוֹם יִמְחָה פְּשָׁעֵינוּ כְּעֵנָן וְכַעֲב

ככתב-וב> מחיתי כעב פשעיך 'וכענן חטאותיך שובה אלי כי גאלתיך' (יש' מד 22)

יֹום יִיחַלוּהוּ מִשְׁנָה אֶל שְׁנָה עִם קְרוֹבֶיךָ
הַיּוֹם יֵרְאוּ רַחֲמֶיךָ כְּיוֹם הַעֲבֵרְתָהּ טוֹבֶיךָ

ככתב-וב> ויאמר אני אעביר כל טובי על פניך וקראתי בשם יי 'לפניך וחנתי את אשר אחך

וְרַחַמְתִּי אֶת אֲשֶׁר אֲרַחֵם' (שמ' לג 19)

10 יֹום וַיְדוּי פְּשָׁעֵי דְוּוּיִים זְרוּיִים
הַיּוֹם וַוְעַד לְמוֹ פְּדוּת וְהוֹצִיאָם פְּדוּיִים

ככתב-וב> יחל ישראל אל יי כי עם יי החסד והרבה עמו פדות 'הוא יפדה את ישראל מכל עונתי'.

(תה' קל 7-8)

יֹום סִלְיָהּ כָּל פְּשָׁע בּוּ תִמְחַנוּ
הַיּוֹם סִלְף יְבוֹקֵשׁ וְאֵינּוּ

ככתב-וב> בימים ההם ובעת ההיא נאם יי יבוקש את עון ישראל ואיננו 'ואת חטאת יהודה

ולא תמצאינה כי אסלח לאשר אשאיר' (יר' נ 20)

יֹום פָּצְנוּ פֶה בְּתַחֲנוּן עֲנִינוּ וְעֲנוּתֵינוּ תַחֲזֶה
הַיּוֹם פָּצְנוּ מִעֲוֹנֵינוּ כְּמוֹ שֶׁהִבְטַחְתָּנוּ בַּמַּחֲזֶה

ככתב-וב> כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם 'לפני יי תטהרו' (וי' טז 30)

3 נכון: מוכן. ותנחום: ונחמה. 4 מרחם כל לחום: כינוי פנייה לקב"ה, המרחם על כל בשר ('לחום').
5 יוקש ותעב: חטאים שאדם נוקש ונכשל בהם ומעשי תועבה. 6 ימחה פשעינו: בכ"י ב מנוקד:
'ימחה פשעינו', אך לשון היחיד 'ימחה' אינו מתאים ללשון הרבים 'פשעינו', ואולי צ"ל 'ימחה פשעינו'.
7 ייחלוהו: ציפו לו; ובכ"י ב: 'ייחלוהו', אך אין הוא מתאים להקשר. עם קרוביך: ישראל, על פי
תה' קמח 14. 8 כיום העברתה טובך: כמו ביום שבו העברת את כבודך לפני משה (על פי הפסוק
הסמוך). 9 דוויים זרוויים: ישראל, הכואבים ופזורים בגלות. 10 וועד: הועד, הַבָּא. והוציאם:
מתוך הגלות. פדויים: בכ"י ב: 'רצויים פדויים', בהכפלה המקבילה להכפלה שבסוף הטור הקודם.
12 סלף: סילוף, חטא. 13 פצנו פה: כמו 'פצינו פה', פתחנו פינו להתפלל. וענותינו תחזה: וראה את
סבלנו. 14 פצינו: הוציאנו (ראה: תה' קמד 7, 11), הצילנו במחילתך. במחזה: בדברי הנבואה שבפסוק
הסמוך.

15 יום חֲלִינוּ פָּנֶיךָ בְּמַךְ בֵּית תַּחְנוּנֵי צָוָחָה
 [היום] תִּגְנוּ תַּיִנוּ תִּזְקִינוּ וְכָל מַעֲשֵׂינוּ סִלָּחָה
 ככת-וב> יי שמעה יי סלחה יי הקשיבה ועשה אל תאחר >למענך אלהי כי שמך נקרא על עירך
 ועל עמך > (דנ' ט 19)

יום זְכַרְנוּ זְכָרְךָ הַנְּעִים וּמִשְׁפָּטֶיךָ הַיְשָׁרִים
 היום זְכַרְנוּ בְּזִכְרוֹן טוֹב לְפָנֶיךָ וְהוֹצִיאֵנוּ טְהוּרִים
 ככת-וב> וורקתי עליכם מים טהורים וטהרתם >מכל טמאותיכם ומכל גלוליכם אטהר אתכם-
 (יח' לו 25)

יום קָרָאתִי בְּשֵׁמֶךָ יְיָ וְעָדִידְךָ אֶתְחַנֵּן
 20 היום תִּקְבַּל תְּפִלָּתִי כְּיוֹם רִדְתָּךְ בְּעָנָן
 ככת-וב> וירד יי בענן ויתיצב עמו שם ויקרא >בשם יי. ויעבר יי על פניו ויקרא, יי אל רחום וחנן
 ארך אפים ורב חסד ואמת. נצר חסד לאלפים נשא עון ופשע וחטאה ונקה > (שמ' לד 5–7)

15 במרבית תחנוני צוחה: בצווחות ובתחנונים רבים (סמיכות תיאור הפוכה). 16 היום: בכתב
 היד בטעות: 'יי'. מעשינו: מעשינו הרעים; אך נראה יותר נוסח כמה מקבילות: 'מעויינו', כלומר
 חטאינו. 17 ומשפטיך הישרים: על פי נחמ' ט 13.

הפיוט בנוי כסדרי הפסוקים הקדומים: יש בו שלוש סדרות של פסוקי תורה–כתובים–נביאים,
 ולאחריהם עוד פסוק אחד מהתורה. גם מילות הקבע האופייניות – 'יום' ו'היום' – מופיעות בו.
 ייחודו של הפיוט המאוחר עולה רק מבחירתו שלא לסדר את הפיוט באקרוסטיכון אלף-ביתי,
 ותחת זאת לחתום את שמו בראשי המחרוזות;⁵² השלמת החתימה במטבע 'חזק' מלמדת שאבן
 אביתור ביקש להעמיד כאן פיוט שלם ועצמאי. סיום הפיוט בפסוקי שלוש עשרה המידות אפשר
 לשלב כאן את הסליחות כמקובל; ואכן, כאמור, בכל כתבי היד באות בנקודה זו סליחות. להמשך
 שאחרי הסליחות נועד פיוט עצמאי נוסף, קצר, הבנוי באותה מתכונת, אך יש בו רק סדר אחד של
 פסוקי תורה–כתובים–נביאים, והוא חתום 'וסף' בלבד:⁵³

52 החתימה באה אחרי מילות הקבע, והיא נכפלת בראשי שני הטורים בכל מחרוזת, להוציא הטור השני של
 המחרוזת השנייה, שאינו מתחיל ב"ג, והטור האחרון, שבו האות ק באה אחרי תחילת דקדוקית.

53 האות פ עולה מהפועל 'תפצינו' שבטור 6. במקור שממנו הובא הפיוט הקודם דילג המעתיק על המחרוזת
 האמצעית בחלק זה של הפיוט, ועל כן הפיוט נדפס כאן על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 57 (נויבאואר
 וקאולי 2745/11), דף 38 (הכותרת בלבד), 39 (הפיוט עצמו; בדפים 34–38 מועתקות הסליחות האמורות
 להשתלב בסדר). נוסף על שני מקורות אלה הפיוט מועתק גם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה
 T-S NS 244.71 (סליחה, הכותרת 'תמאם אלסדר' וטורים 3–1 'על'; כ"י א); T-S NS 274.52 (סליחה,
 הכותרת 'תמאם אלסדר' וטורים 4–1), והמשכו הישיר T-S NS 299.72 (טורים 5–6; כ"י ב).

תמאם סדר פיסוקין

יום ייחַדְנוּךְ בְּלִבְבֵי נְשָׁלָם
היום תַּחֲוֹן מַעֲמַדֵינוּ אֶל מִבֵּין נַעְלָם

ככתוב> והיתה זאת לכם לחקת עולם > לכפר על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה ויעש כאשר צוה

י' את משה > (וי' טז 34)

יום וְלִילוֹ שִׁינְעֵנוּ וְהוֹדִינוּ עָלֵינוּ [ו] טָהָ וּמוֹטָה
היום תּוֹפִיעַ וְתַסְלַח וְתַמְחוּל וְאַזְנוֹן תָּטָה

ככתוב> הטוה אלהי אונך ושמע > פקח עיניך וראה שממתינו והעיר אשר נקרא שמך עליה כי לא על צדקתינו אנהנו מפילים תחנונינו לפניך כי על רחמיך הרבים. אדני שמעה אדני סלחה אדני הקשיבה ועשה אל תאחר למענך אלהי כי שמך נקרא על עירך ועל עמך > (דנ' ט 18–19)

יום 5 סִידְרָנוּ שְׁבַחְךָ וְנַפְשֵׁינוּ נְמוּכָה נְבוּכָה
היום תַּפְצִינוּ [תַּפְּלִ] טִינוּ בְּקֶרְאֵינוּ מִי אֶל כְּמוֹךְ

ככתוב> מי אל כמוך נושא > עון ועבר על פשע לשארית נחלתו לא החזיק לעד אפו כי חפץ חסד הוא.

ישוב ירחמנו יכבש עונותינו ותשליך במצלות ים כל חטאותם > (מי' ז 18–19)

ביאור: 1 בלבב נשלם: בלב שלם. 2 תחון מעמדינו: תחון אותנו בזכות עמידתנו לפניך בתפילה ('מעמד' הוא כינוי לעמידה לתפילה בכלל, לכלל תפילות יום הכיפורים, לתפילת עמידה מפויטת ולהתכנסות לאמירת סליחות; כאן כל המשמעים מתאימים). מבין נעלם: יודע תעלומות. אחרי טור זה בא בכ"י ב פסוק אחר (וי' טז 29). 3 ולילו: בכ"י א: 'וליל'. עלי מו[ו]טה ומוטה: ההשלמה על פי כ"י ב, ומשמע הדברים כנראה: על רשע (על פי יש' נח 6, וראה בביאור רד"ק שם) והטיית דין. 5 נמוכה: שפלה. נבוכה: הניקוד על פי כתבי היד, וייתכן שיש לנקד 'נבוכה', לשם המצלול (השווה: שמ' יד 3). 6 תפצינו: תצילנו (השווה: תה' קמד 7, 10, 11). [תפל]טינו: ההשלמה על פי כ"י ב.

המעתיק בכ"י אוקספורד Heb. d. 57 אמנם ראה את הקטע כסופו של הפיוט הקודם, כמוכח מכותרתו 'תמאם סדר פיסוקין', אבל ר' יוסף אבן אביתור כתב אותו כפיוט עצמאי. הדבר מוכח לא רק מחתימתו העצמאית, אלא גם ממבחר הפסוקים שבו: אילו הייתה זו השלמת הפיוט הקודם, היינו מצפים לפסוקים שעדיין לא פויטו בו, שכן לעולם אין משלבים אותו פסוק עצמו פעמיים בסדר פסוקים אחד. אבל שניים מתוך שלושת הפסוקים שלפנינו כבר הופיעו בפיוט הקודם: הפסוק הראשון פותח את שני הפיוטים, והפסוק השני – תפילת דניאל – שולב גם הוא בפיוט הראשון, אם כי רק בחלקו.⁵⁴ עם זאת אין אלו שני פיוטים עצמאיים, שכן כאמור שניהם באים זה אחר זה באותה קדושתא למוסף, ורק הסליחות מפרידות ביניהם. נראה אפוא שר' יוסף אבן אביתור כתב מלכתחילה סדר פסוקים בעל שני פיוטים נפרדים, וכיוון לסיים את הראשון בשלוש עשרה

54 יש לשים לב שפסוקי תפילת משה (במ' יד 19–20), הקבועים בכל סדרי הפסוקים הקדומים, נעדרים מפיוטו של ר' יוסף אבן אביתור על שני חלקיו. נראה שבנקודה זו המסורת הפייטנית הקדומה כבר הייתה רפויה בידו.

המידות כדי להביא אחריו את הסליחות. מנהג הקהילות לשלב את הסליחות בסדרי הפסוקים השפיע אפוא על הפייטנות היוצרת בשלהי המאה העשירית, והביא לכתבת סדר הפסוקים כשני פיוטים עצמאיים – האחד לפני הסליחות והשני אחריהן.

1. שלוש עשרה מידות הרחמים והתהוות הסליחות

הקשר בין סדרי הפסוקים לבין מסגרת הסליחות והופעת הסליחות בתוך סדרי הפסוקים עשויים לאפשר להציע את דרך התהוות הסליחות. הדברים לא יצאו אמנם מגדר השערות, אבל הן עולות מתוך העובדות שהוכחו עד כה ומתבססות עליהן. כהקדמה נוספת ואחרונה יש להבליט את הגורם החוזר בצמוד לסליחות עצמן: שלוש עשרה המידות.

אין כל ספק בקשר בין הסליחות לבין שלוש עשרה מידות הרחמים, קשר שהקריאה הציבורית של שלוש עשרה המידות אחרי כל סליחה מעידה עליו. שלוש עשרה המידות נתפסו כבר בימי קדם כמבטיות את מחילת האל. בתלמוד הבבלי מובאת מפי רב יהודה המימרה המפורסמת 'ברית כרותה לשלש עשרה מידות שאינן חוזרות ריקם'.⁵⁵ בסמוך שם מובא מפי ר' יוחנן תיאור המורה לכאורה על שימוש ליטורגי במידות הרחמים, והמלווה בהבטחה דומה: 'מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו, כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם'. בהמשך מפורש שסדר התפילה הוא אמירת שלוש עשרה המידות, ונמצא אפוא שבראשית תקופת האמוראים גם בארץ ישראל וגם בבבל ייחסו להן כוח רב.

אי אפשר לדעת איזה הקשר ליטורגי נרמז בדברי ר' יוחנן, אבל נראה מדבריו שכבר בתקופה קדומה שולבו שלוש עשרה המידות במעמד תפילה בולט. על פי מה שהוצע בסעיף הקודם, ייתכן שהן נכללו באותם ימים בין פסוקי הסליחה שבתפילת העמידה. על פי התלמוד שלוש עשרה המידות נאמרו לכאורה מפי שליח הציבור בלבד; ואכן אמירת פסוקי הסליחה בחזרת הש"ץ נועדה להישמע – ככל יתר הפסוקים שבברכת קדושת היום – מפי החזן העובר לפני התיבה עטוף בטליתו, ומפיו בלבד, בדומה למתואר בדברי ר' יוחנן. אבל מילים בעלות כוח כה רב, אשר כרוכה בהן הבטחה מוחלטת למחילה, ושברי שאין הן חוזרות ריקם – אך טבעי הוא שהציבור כולו ביקש להצטרף אל החזן ולהגותן אתו בקול רם. נראה אפוא שבשלב ראשון החל הציבור להצטרף אל החזן באמירת שלוש עשרה המידות; משנתפשט מנהג זה נוסף לרצף הפסוקים הציון 'ושם נאמר', שבו מאותת החזן לציבור על הצטרפותו הקרובה;⁵⁶ משנתקבע ההרגל להצטרף בפועל אל

55 בבלי, ראש השנה יז ע"ב.

56 היום נוהגים בכל עדות ישראל שהציבור כולו אומר בקול רם את מילות הפסוק מיד אחרי הקריאה 'ושם נאמר', כלומר כבר מ'זיעבר ה' על פניו ויקרא', ולא רק את שלוש עשרה המידות עצמן. אבל ייתכן שמלכתחילה הצטרפו רק בשלוש עשרה המידות, והמילים 'ושם נאמר' אותה להקשיב ביתר דריכות לקריאת 'זיעבר' וגו' של החזן, כדי להצטרף ולקרוא את שלוש עשרה המידות בלבד. רמז לאמירת שלוש עשרה המידות מפי

החזון, לא הסתפקו עוד המתפללים בשלוש עשרה המידות: גם הבטחת 'ויאמר ה' סלחתי כדברך' הפכה לענייית הציבור, וגם היא לוותה במשפטי הקדמה; ומשניתנה הרשות להוסיף משפטים כאלו בתוך רצף הפסוקים, התרחבה היריעה ונוספו ביניהם, או אחריהם, עוד קטעי תפילה ללא תפקיד ליטורגי מעשי.⁵⁷

המתח הדתי הנלווה לקריאת שלוש עשרה המידות הביא להרחבה נוספת של התהליך: הקהילות לא הסתפקו עוד בקריאה אחת של הפסוקים עם החזון, וביקשו עילה לחזור על מידות הרחמים פעם אחר פעם. בנקודה זו נוצרו כנראה הסליחות: אחרי האמירה הראשונה של שלוש עשרה המידות בתוך סדר הפסוקים, החלו להופיע פיוטים שאחריהם יכול הציבור לחזור עליה פעם אחר פעם. תופעה זו אינה מתועדת בארץ ישראל לפני תקופת הגניזה, תקופה שבה הושפעו בני ארץ ישראל ממנהגי בבל, ואי אפשר לדעת מתי והיכן התחוללה לראשונה. ייתכן שבני ארץ ישראל, שהיו מורגלים בפסוקים המרובים שבעמידה ובסדרי הפסוקים המפייטים אותם, לא העלו על דעתם לחזור במסגרת זו על פסוק זה או אחר יותר מפעם אחת, ואילו בני בבל, אשר סדר

הציבור כולו בתקופת הפייטנות הקלסית עולה מהקדושתא למוסף של יום הכיפורים מאת ר' יוחנן הכהן, שכינה את ישראל 'נוֹאֲמִים יְיָ אֱלֹהֵי רַחוּם וְחַנוּן' (נ' ויסנשטרן, 'פיוטי יוחנן הכהן בירבי יהושע', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד, עמ' 117); וראה: אליצור, המרכז הפייטני בבבל (לעיל הערה 2), עמ' 243, הערה 55. תהליך דומה שהביא להיווצרות קדושת העמידה הצייע ע' פליישר, 'קדושת העמידה (ושאר הקדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 303–320 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל [לעיל הערה 11], עמ' 107–124).

57 השלב הזה נשתמר במחזורי אשכנז בתפילת מנחה של יום הכיפורים: בקהילות שעדיין אומרים בהן את סדר הפסוקים 'יום אשר הוחק לכפרנו' (לעיל הערה 38), הציבור כולו משתתף באמירת 'ויאמר ה' סלחתי כדברך' ובקריאת שלוש עשרה המידות. נראה שזה היה המצב הקדום גם ביתר תפילות היום, אבל במחזורים הנדפסים – בעיקר על פי מנהג פולין – התרחש תהליך הפוך: אמירת שלוש עשרה המידות הושמטה כליל מסדרי הפסוקים שבשחרית ובמוסף. בשחרית התפתח מנהג לדלג על שלוש מחזורות, וביניהן זו המעבירה לפסוקי שלוש עשרה המידות (ראה: גולדשמידט, יום כיפור [לעיל הערה 38], עמ' 306), ובמוסף מובא הפסוק 'וירד ה' בענן' עד המילים 'ויקרא בשם ה'', ללא שלוש עשרה המידות עצמן (בשולי הפסוק נותרה תוספת התפילה 'בעבור כבוד שמך הימצא לנו רחום וחנון, רחם נא למען שמך'; במהדורת גולדשמידט [שם], עמ' 592, באים הפסוקים בשלמותם). נראה שתהליך זה נבע מניטוק הסליחות מסדר הפסוקים: במנהגי אשכנז (וכן בחלק מכתבי הגניזה) מובאות הסליחות לפני סדר הפסוקים. המתפללים, שכבר חזרו על שלוש עשרה המידות פעם אחר פעם במסגרת הסליחות, לא חשו צורך – ואולי אף הרגישו שלא בנוח – לחזור עליהן שוב בתוך סדר הפסוקים, ללא ההקדמה הראויה ('אל ארך אפיים אתה' או 'אל מלך יושב על כיסא רחמים'). ייתכן שהתהליך כולו התרחש בתקופה שעדיין אמרו בה בקהילות אשכנז בשחרית ובמוסף סליחות, אבל במנחה כבר ויתרו עליהן מחמת קוצר הזמן, ומשום כך נותרו שלוש עשרה המידות במקומן המקורי דווקא בסדר הפסוקים למנחה. בין כך ובין כך מדובר בתהליך מנוגד לזה המתואר בפנים, ושורשיו בתחושה שחורה מוגזמת על פסוקי המידות עולוה להיות לטורח (השווה דרך משל: 'שאל אנטונינוס את רבינו הקדוש, מהו להתפלל בכל שעה, אמר ליה אסור, א"ל למה, א"ל שלא ינהג קלות ראש בגבורה. לא קבל ממנו. מה עשה רבינו הקדוש, השכים אצלו, א"ל קירי ברא, לאחר שעה נכנס אצלו, א"ל אמפרטור, ולאחר שעה א"ל שלום עליך המלך. א"ל, מה אתה מבוה במלכות, א"ל ישמעו אונך מה שפיך אומר, ומה אתה שאתה בשר ודם השואל בשלומך בכל שעה אתה אומר מבוה, מלך מלכי המלכים עאכ"ו שלא יאה אדם מטריחו בכל שעה' [תנחומא מקץ ט]).

הפסוקים לא היה מעוגן בנוסח העמידה שלהם,⁵⁸ הם שביקשו להעצים את שלוש עשרה המידות

58 הופעת סדר פסוקים – סוג פיוט ארץ ישראלי מקורי – בבבל במהלך תקופת הגאונים אינה צריכה להפתיע. קרובות ארץ ישראליות הגיעו לבבל ואומצו אט אט בידי המתפללים שם, במיוחד בתפילת יום הכיפורים. רב עמרם גאון כבר רמז לאמירת קרובות (המכונות מעמד) בתפילות יום הכיפורים כדבר ברור מאליו: 'ויורד ש"ץ ואומר במגן ובמחיה ובהמלך הקדוש מעמד שיש בו רצוי וסליחה, ולא דבר של חובה הוא להרבות או למעוט, ולפנינו אין אומרים אלא דבר מועט בהללו שלש ברכות ראשונות; אבל סליחות ורחמים חובת היום הוא' (סדר רב עמרם גאון [לעיל הערה 1], עמ' קסו). גם סדר הפסוקים של ר' יוסף אבן אביתור, שיובא להלן בסעיף ה, רומז להתפשטות הסוג בבבל: אבן אביתור כתב את המעמד שלו ליום הכיפורים בהיותו בספרד; ספרד הייתה נתונה באותם ימים להשפעה בבליית עזה, ופייטנותה הקדומה משקפת במידה רבה את מנהגי התפילה בבבל במאה התשיעית והעשירית. ראה: ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, 'ירושלים תשס"ג, עמ' 153; אליצור, המרכז הפייטני בבבל [לעיל הערה 2], עמ' 229–238, ובעיקר עמ' 237; לפייטנות בבבל ראה גם: ט' בארי, 'שירה עברית בבבל במאה העשירית והאחת-עשרה לאור ממצאי הגניזה', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 23–36. העובדה שסדרי הפסוקים היו ידועים בבבל עולה גם מתפוצתו העצומה – בכל עדות ישראל – של הפיוט הנלווה אליהם: פיוט 'מי אל כמוך' הפותח 'אדיר ונאור / בורא דוק וחדל' נאמר עד היום בסוף ברכת קדושת היום של יום הכיפורים בקהילות עדות המזרח (הוא מופיע גם במחזורי אשכנז; ראה: גולדשמידט, 'יום כיפור' [לעיל הערה 38], עמ' 594). מנהגי הספרדים מושפעים באופן מכריע, כפי שצוין, מהפייטנות הבבליית, והופעת פיוט 'מי אל כמוך', המחייבת היכרות של סדרי הפסוקים שלפניהם, עשויה ללמד גם על תפוצת הסוג בבבל. רמז עקיף נוסף להיווצרות הסליחות בבבל עולה גם משיטת סליחות בלתי מחזוריות הנאמרות עד היום בהודמנויות רבות (ברוב עדות המזרח אפילו כל שני וחמישי) אך נחשבות קדומות במיוחד: בכתבי יד רבים מאוד נקטע סדר הפסוקים קודם כל על ידי הסליחות 'אנשי אמנה אבדו' ו'תמהנו מרעות' (שתיהן נדפסו בסידור רס"ג [לעיל הערה 1], בראש הסליחות הפשוטות לתעניות, בעמ' שלח-שלט; במדור זה הביא רס"ג סליחות קדומות, בניגוד לסליחות פרי עטו שהובאו קודם לכן). פיוטים אלה היו כה נפוצים, וקטיעת סדרי הפסוקים השונים באמצעותם הייתה כה ברורה, עד אשר במקורות רבים הסתפקו המעתיקים בציונם ברמז בלבד, ואחריהם העתיקו במלואן את הסליחות האחרות. כך דרך משל בכ"א אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 36 (נוביאואר וקאולי 2738/14), דף 133 נקטע סדר פסוקים שראשו איננו לפנינו אחרי רמז לפסוקי שלוש עשרה המידות, ואחריו באה ההוראה 'ויקול סליחות. אנשי אמנה אבדו. תמהנו מרעות'; אחריה באה הכותרת 'סליחה' והמעתיק עבר להעתקת סליחה בנוסחה המלא. בכ"א קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 112.51 מועתק סדר הפסוקים 'אשמנו במעשינו אשר לא כדת' (ראה לעיל ליד הערה 44), ואחרי פסוקי שלוש עשרה המידות והכותרת 'סליחות' מצוין 'אנשי אמנה אבדו וג', תמהנו וג', ולאחר מכן שוב מועתקת סליחה במלואה. בדומה לכך בכ"א ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3443.2 (הציון שם הוא: 'אנשי אמנה אבדו וג', תמהנו מרעות תש"ג). בכ"א ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2186.7-8 באים ציונים דומים אחרי פסוקי שלוש עשרה המידות בסדר הפסוקים 'יום איחדתו לכפר מעוות שושנה' (ראה לעיל ליד הערה 51), ואחריהם נפתחת ההעתקה המלאה של הסליחות. בכ"א קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 278.195 באים הציונים 'אנשי אמנה אבדו וג' תמהנו וג' בתוך סדר הפסוקים 'אוחזי שעריך צור אל תבייש' (ראה לעיל הערה 38), אך גם הסליחה הבאה מצוינת ברמז בלבד. רמזים 'אנשי אמנה אבדו' ו'תמהנו מרעות' באים בראש הסליחות גם שלא בתוך סדרי פסוקים, אלא בתוך קרובות לתעניות, עם פתיחת ההרחבות שבברכה השישית. כך דרך משל בקרובה לעשרה בטבת שבכ"א ירושלים, הספרייה הלאומית 577.6/40 (ראה עליו: שמידמן, המאה השנים עשרה – השלוש עשרה [לעיל הערה 3], עמ' 98). אפשר אפוא ש'אנשי אמנה אבדו' ו'תמהנו מרעות' הם שני פיוטי הסליחות הקדומים ביותר שבידינו, ושהם שקטעו לראשונה את סדרי הפסוקים. והנה דומה שאפשר להוכיח את מוצאו הבבלי של הפיוט 'אנשי אמנה אבדו'. פיוט זה מוקדש כמעט עד סופו לתיאור מצבו השפל של הדור: הצדיקים המגנים על העם

ולכפול את אמירתן. כאמור אין דרך לקבוע בשאלה זו דבר ברור. מכל מקום התייעוד להופעת הסליחות בבלי. בסידור רב סעדיה גאון אמירת הסליחות היא כבר חלק ברור והכרחי מתפילת יום הכיפורים, והיקפה מרשים: בתפילת שחרית משולבות שלוש עשרה סליחות, המאפשרות להוסיף ולומר את שלוש עשרה המידות עוד שלוש עשרה פעמים (מלבד הפעם הראשונה, הצפויה); לתפילת מוסף הציע רס"ג שבע סליחות, ובתפילת נעילה – שזמנה קצר – הסתפק בשלוש. במנהגים אחרים המספרים משתנים,⁵⁹ אבל העיקרון דומה.

יש להעיר שאין זו הדרך היחידה שבה אפשר היה לחזור על שלוש עשרה המידות: לכאורה אפשר היה לומר אותן כמה פעמים ברצף ללא כל חציצה; אך אמירת פסוקים אלה ודומיהם פעם אחר פעם בלא כל חציצה – אמירה המופיעה בכמה פינות במנהגים מאוחרים מאוד, כגון בעת פתיחת ארון הקודש והוצאת ספר התורה בחגים במנהגי אשכנז – איננה מתועדת בתקופות קדומות, ויסודה במנהגי האר"י. בדורות קדומים ראו את מי שחוזר בתכיפות שוב ושוב על תאריי של הקב"ה כמי שמטריח על המלך באופן לא הגון.⁶⁰ אפשרות אחרת הייתה להסתפק בקטעי פיוט קצרים, מעין היחידות שבסדר הפסוקים, כהקדמה לחזרות על שלוש עשרה המידות. אך עובדה היא שהדברים לא קרו בדרכים אלה, והנהוג שנוצר הוא להביא פיוטים שלמים בין אמירה לאמירה, ואף להקדים לשלוש עשרה המידות קטע פתיחה קבוע. ייתכן שיוצרי הסליחות הראשונות הבדילו בכוונת מכוון בין סדר הפסוקים המקורי לבין פיוטיהם החדשים, וייתכן שהייתה לכך סיבה אחרת, אבל דבר אחד ברור: גם פיוט המסגרת וגם סדרי הפסוקים נקטעים על

במעשיהם הטובים נפטרו מן העולם, ואין עוד למתפללים על מי לסמוך; משום כך אין להם אלא לשוב בבושת פנים אל אביהם שבשמים. על פטירת הצדיקים אמר הפייטן: 'סְעו הָמָּה לְמִנְחוֹת / עֲזְבוּ אוֹתָנוּ לְאֲנָחוֹת'. משפט זה מבוסס על שיר מספד המובא בבבלי, מועד קטן כה ע"ב, ומחברו, בר אבין, הוא ספדן בבלי מדורו של רב אשי: 'בכו לאבלים / ולא לאבדה // שהיא למנוחה / ואנו לאנחה' (ראה: א' מירסקי, 'השירה בתקופת התלמוד', הנ"ל, הפיוט: התפתחותו בארץ ישראל ובגולה, ירושלים תש"ן, עמ' 63). בחלק מהמקורות הלשון דומה עוד יותר: במסכת מועד קטן בכ"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה T 141 – X 893 הנוסח הוא 'שהיא למנוחה / ואנו לאנחות' (על פי 'מאגרים'); נוסח דומה בא בסליחה 'אנשי אמנה אבדו' בקטע מסידור רס"ג שבכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.2: 'סְעו הָמָּה לְמִנְחוֹתָ / עֲזְבוּ אוֹתָנוּ לְאֲנָחוֹת'. מדובר אפוא בהשפעה של טקסט בבלי מובהק, ויש בכך כדי לרמוז ש'אנשי אמנה אבדו' הוא פיוט בבלי. הניגוד מנוחה/אנחה אינו שכוח אצל פייטני ארץ ישראל הקדומים, וגם כשהוא מופיע (כגון בקינה הקלירית לתשעה באב 'איכה את אשר כבר עשהו', ראה: סדר הקינות לתשעה באב: כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' 56–55, ועוד) ההקשר אינו של הנפטרים העוזבים את האבלים לאנחות. ההשפעה הבבלית המובהקת על הסליחות הקדומות הפותחות פעם אחר פעם את סדרי הסליחות שבתוך סדרי הפסוקים (ולעיתים קרובות גם במקומות אחרים) יש בה כדי לחזק את ההשערה שתהליך היווצרות הסליחות אכן החל בבבל.

59 ראה בפירוט: צונץ, מנהגי תפילה (לעיל הערה 6), עמ' 140.

60 למקורות החזרה של שלוש עשרה מידות שלוש פעמים רצופות בעת הוצאת ספר התורה במועדים ראה: א"י בראדט, 'מנהג אמירת "שלוש-עשרה מידות" בהוצאת ספר תורה בימים נוראים ובשלש רגלים ובפרט כשחל בשבת', <http://seforim.blogspot.co.il/2013/09/blog-post.html>. ליחס השלילי לרצף של פניות אל האל בתאריי ראה במדרש המובא לעיל בסוף הערה 57.

ידי רצף של פיוטים עצמאיים בנקודה שבה משולבים פסוקי שלוש עשרה המידות, ופסוקי שלוש עשרה המידות נאמרים אחרי כל אחד מהפיוטים.

מעתה יש לשוב אל פיוט המסגרת של הסליחות, 'ארך אפיים אתה', ולבחון אם גם הוא סדר פסוקים קדום או שמא הוא פיוט שנכתב במיוחד כדי לקלוט את הסליחות על פי דגם סדר הפסוקים. תבנית הפיוט דומה להפליא לסדר הפסוקים, כפי שכבר התברר בהרחבה. אבל יש בו שינוי אחד משמעותי: הטור המביא את האותיות ט–ל (לעיל טור 3) אינו מעביר לפסוק אלא לדברי וידוי. אפשר כמובן להעלות על הדעת שמלכתחילה נרמזו כאן פסוק כלשהו, ושהמתפללים הם שהחליפו אותו בווידוי. אבל קשה להעלות על הדעת פסוק מתאים: חלקו הראשון של הטור מבוסס על הפסוק 'איכה ישבה בדד העיר רבתי עם' (איכה א 1), פסוק שאינו מתאים כלל לסדר פסוקי סליחה; ההמשך, המגנה את כנסת ישראל 'כי העיזה פניה לומר לא חטאתי', רומז גם הוא לפסוקי גנאי ופורענות (כגון יר' ב 35) ולא לפסוקי סליחה. דברי הווידוי שבהמשך באים להבהיר שבניגוד לאבותיהם שחטאו, המתפללים מתוודים על עוונותיהם ועל כן הם ראויים למחילה, ומשום כך דווקא הם מתבקשים כאן באופן טבעי. אבל בכל סדרי הפסוקים הקדומים אין קטעי הפיוט מלווים אלא בפסוקים ולא בדברי וידוי. נוסף על כך הפסוקים המשולבים בפיוט מועטים יחסית, ואינם באים בסדר המקובל של תורה–כתובים–נביאים: הפיוט נפתח בשני פסוקים מהתורה (שלוש עשרה המידות ותפילת משה), אחריהם נרמזו הווידוי, ובהמשך באה תפילת דניאל ואחריה נרמזים פסוקים נוספים מן הכתובים בלבד. מסתבר אפוא שהפיוט 'ארך אפיים אתה' איננו סדר פסוקים קדום אלא פיוט שנכתב במיוחד כדי לשמש מסגרת לסליחות ולווידוי, אחרי שהסליחות כבר החלו להופיע בתוך סדרי הפסוקים. הצורך בפיוט כזה נוצר אולי משום אורכם הגדול של רוב סדרי הפסוקים ושפע הפסוקים הבאים בהם – פסוקים שעתה לא נותר להם כל תפקיד, והם אף טשטשו את מעמדם של המקראות המרכזיים: פסוקי שלוש עשרה המידות, תפילת משה ותפילת דניאל. ייתכן גם שהפיוט נכתב כדי לאפשר לשלב את הווידוי בסמוך לסליחות. מובן מאליו שבמקומות שבהם נאמר פיוט זה הוא תפס את מקומם של סדרי הפסוקים העתיקים שקדמו לו.⁶¹ העובדה שפיוט המסגרת אינו מחורז אינה מחייבת להקדים מאוד את זמנו: כפי שהבהרתי בעבר בהרחבה, בשעה שפייטני ארץ ישראל שיעבדו את כל יצירותיהם לחרוזים, עשויים היו פייטנים בקהילות מרוחקות, כגון בבבל, להמשיך לכתוב בדגמים הקדם-קלסיים, הבלתי מחורזים.⁶² מכאן שפיוט בלתי מחורז, שאין ביטחון שהוא ארץ ישראלי מובהק, עשוי היה להיכתב גם במאה

61 ואכן לעתים יש עדויות מפורשות לשימוש בפיוט המסגרת כסדר פסוקים ליום הכיפורים. כך עולה דרך משל מכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 116.450. אין זה אלא קרע קטנטן, אבל הרכבו מאלף: אחרי הציון 'הרבינו לפשוע כוליה', המכוון לאמירת פיוט המסגרת מטור 2, שלאחר סיום הסליחות, מועתק פיוט 'מי אל כמוך' (לפנינו שרידי הפיוט 'מי' [מ] כמוך דוחה בשמאל'; ראה: אליצור, סוד משלשי קודש [לעיל הערה 15], פרק תשיעי, סעיף 1, פיוט קמז). כפי שכבר צוין, פיוטי 'מי אל כמוך' מלווים תמיד סדרי פסוקים ליום הכיפורים, ומכאן שהמעתיק ראה בפיוט המסגרת סדר פסוקים לכל דבר.

62 אליצור, המרכז הפייטני בבבל (לעיל הערה 2), עמ' 245–246.

השמינית או התשיעית. לפנינו אפוא פיוט מסגרת ייחודי, אשר רק שורשיו בסדר הפסוקים הקדום: תפקידו – קליטת הסליחות – נובע מההתפתחות שהביאה להופעת הסליחות ולאמירה החוזרת ונשנית של שלוש עשרה המידות.

מסתבר אפוא שהסליחות נוצרו בתפילת יום הכיפורים, בתוך סדר הפסוקים החותם את הברכה הרביעית בתפילת העמידה. משנתבסס מעמדן, הן הועברו – עם פיוט המסגרת המלווה אותן – גם לתפילות יתר ימי התענית, שם הם שולבו בברכת 'סלח לנו'; ייתכן שבשלב הזה דבק בהן השם סליחות, על שם ברכה זו. ברבות השנים הן זכו לעצמאות, שהביאה אותן למחזורות חדשים: הן התנתקו אט אט מסדר הפסוקים או ממקומן בחתימת ברכת קדושת היום ביום הכיפורים, ורק פתיחת פיוט המסגרת נותרה על מכונה והמשיכה ללוותן – בשיבושים ובפיתוחים חוזרים – כמעט בכל מקום. בתפילת יום הכיפורים הן הועברו בקהילות רבות למקומות חדשים בתוך ברכת היום: גם בגניזה הקהירית וגם במחזורי אשכנז יש תיעוד לאמירתן כהרחבות עצמאיות בברכה זו, לפני הווידי שנתרחב; סדר הפסוקים (ללא סליחות) נותר סמוך לחתימת הברכה. במקביל הן הועתקו ממקומן בתוך תפילת העמידה, ונקלטו כבר בתקופה קדומה בסדרי הרחמין שנאמרו באשמורות ימי התשובה; והמונח סליחות התרחב והחל גם על חלק מקטעי הרחמין הללו.

ז. וידויים: פיוטי הרחבה נוספים למסגרת הסליחות

התהליך שהוליד כנראה את הסליחות – רצון המתפללים לחזור פעם אחר פעם על שלוש עשרה המידות – לא נעצר כאן. נראה שהיו שביקשו לחזור שוב ושוב גם על קטעים אחרים המלווים את פיוט המסגרת, ובראשם אמירת 'סלחתי כדבריך' וקטעי הווידי. הבנת התהליך הזה מספקת הסבר לסדרת פיוטים המיוחסים לרב סעדיה גאון, ושהדפיס מנחם זולאי.⁶³ זולאי כינה את הפיוטים הללו סליחות, אבל העיר: 'פיוטים אלה אינם אלא "וידויים" על עוונות אבותינו, תוך תיאור מאורעותיהם, מימי נדודי המדבר ועד גלות בבל'.⁶⁴ בצד השם וידויים הוא ציין לכ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קויפמן, גניזה 23, שהפיוטים הללו מועתקים בו, ולאחר העתקתם הם כונו שם וידויים ויוחסו 'לסידנא ראס אלמתי[בה] [...] סעדיה' וכו' (לאדוננו ראש הישיבה [...]).⁶⁵ עיון בפיוטים הללו ובדרך שילובם בכתבי הגניזה מבהיר את תפקידם ואת כינויים – ליתר דיוק: כינוי קבוצה מרכזית מתוכם – בשם וידויים, וכן את הסיבה לתיאור נדודי המדבר וגלות בבל המופיעים בהם.

הפיוטים הללו אינם סליחות: בשום מקור אין אחריהם ציון לאמירת שלוש עשרה המידות;

63 מ' זולאי, 'י"ב סליחות המיוחסות לרס"ג, תרביץ, כג (תשי"ב), עמ' 112–119. הפיוטים נדפסו מחדש: הנ"ל, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' רסט–רעט. הצינונים להלן הם על פי ספר זה.

64 זולאי, האסכולה (שם), עמ' רסט.

65 שם, עמ' רע. יש לציין שהכינוי וידויים מופיע בגניזה גם בראש פיוטים מסוגים אחרים, כגון פיוטי חטאנו. ראה: שמידמן, פיוטי חטאנו (לעיל הערה 4), עמ' 92, הערה 26.

אבל תפקידם דומה מאוד לתפקיד הקדום של הסליחות – להכפיל את אמירת הפסוקים (או דברי הווידוי) המשולבים בפיוט המסגרת 'ארץ אפיים אתה'. הקבוצה של שלושת הפיוטים הראשונים – 'אתה ניהגתה המון', 'תלאובות וארץ מאפליה' ו'אום אשר היתה מונחה' – נועדה לאפשר לחזור שלוש פעמים נוספות על תפילת משה 'סלח נא לעוון העם הזה', כולל ההכרזה מפי הציבור 'יאמר ה' סלחתי כדבריך'. בכתבי היד היא מופיעה – בחלקה או בשלמותה – עם סיום הסליחות, אחרי הקטע 'הרבינו לפשוע' וכו' (פיוט המסגרת, טור 2), הנרמז לעיתים במילותיו הראשונות בלבד.⁶⁶

66 אתאר כאן כמה כתבי יד שהפיוטים האלה מופיעים בהם: כל שנים עשר הפיוטים מועתקים בכ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קויפמן, גניזה 23, ובשוליהם ציונים קצרים לפסוקים שאחריהם ולפיוט המסגרת. כתב היד, כולל הציונים שבו, שימש מקור לזולאי, ואפשר לראות את הרכבו המלא בהדפסתו. כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.15 מכיל 11 דפים, ובהם פיוטים א-1, יא-יב מהסדרה שהדפיס זולאי. בהעתקה שלפנינו בא הטור 'הרבינו לפשוע וביקש ציר בעדנו, צעק לפניך חנתו סלחתי, וכן כתוב סלח נא וגו', ואחרי הפיוט 'אתה ניהגתה המון' (א), אחר כך: 'וכך אמר בתפילתו סלח נא, אף אתה השבותה וגו', הפיוט 'תלאובות וארץ מאפליה' (ב) והציונים 'וכך. סלח נא. אף אתה וגו', לאחר מכן הפיוט 'אום אשר היתה מונחה' (ג) והציון הקצר 'וכך אמ', המכוון לחזור שוב על אותם פסוקים, ורק עתה הטור הבא מפיוט המסגרת, 'טרדתה רבת' וכו' (להמשך תיאור כתב היד ראה להלן הערה 71). בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 33 (נויבאואר וקאולי 2737/c), דפים 24–31, מועתקת קרובת י"ח לתענית אסתר, ובה – בברכת 'סלח לנו' – משולב הטור הראשון של פיוט המסגרת, אחרי סליחות, ובסיומן הטור השני של פיוט המסגרת ('הרבינו לפשוע' וכו') ופסוקי תפילת משה שאחרי, אחר כך באים פיוט ב של רס"ג ('תלאובות וארץ מאפליה') ושוב פסוקי תפילת משה, ולאחר מכן מובא הטור הבא בפיוט המסגרת, 'טרדתה רבת' וכו' (להמשך תיאור כתב היד ראה להלן הערה 71); בדומה לכך בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 71 (נויבאואר וקאולי, 2849/17), דפים 56–70, שוב בקרובה לתענית אסתר, אחרי סליחות (לר' יוסף אבן אביתור ולפייטנים בבליים). בא הציון 'הרבינו לפשוע וגו', אף אתה וגו' ('לאף אתה' ראה לעיל סעיף ב), אחרי שוב הפיוט 'תלאובות וארץ מאפליה' (א) ואחרי הציון להמשך פיוט המסגרת 'טרדתה רבת' ישבה וגו' (להמשך התיאור ראה להלן הערה 71); הרכב שונה בא בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 114.83: הקטע פותח בטור 'הרבינו לפשוע' וכו', ואחרי סיום הפסוק 'סלחתי כדבריך' (כולל נוסח הקבע שבתוכו, אף אתה השיבות דרכי טובך חנתו ובשרתו ואמרת לו סלחתי) מועתק הפיוט 'אתה ניהגתה המון' (א) ואחרי שוב הציון 'וכך אמר בתפילתו, 'סלח נא' וגו'. לאחר מכן בא הטור 'טרדתה רבת', ופיוט המסגרת נמשך ללא פיוטי ביניים נוספים. מעניין במיוחד טמוס שהגיליון הפנימי שלו שמור בקיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 147.96: הגיליון העוסף אותו – שם, T-S H 6.90; הדף השמאלי מהגיליון הבא נמצא בלונדון, הספרייה הבריטית Or. 10841.26 (רצף הקטעים זוהה בעזרת הצעות הצירופים של אתר הגניזה של פרידברג); וגיליון נוסף, הממשיך באופן ישיר את כ"י לונדון שמור בסנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, אנטונין 1132 (לצירוף זה ראה: מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיה, ירושלים תשס"ה, עמ' רט). ייתכן שגיליון נוסף מאותו טמוס, שאינו יוצר רצף עם קטעים אלה, הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 146.68 (בקטע זה, שזוהה גם הוא בעזרת תכנת הצעות הצירופים של פרידברג, קטע מקרובת י"ח לתענית עם סליחות בברכה השישית, ואין הוא חשוב לדיון זה). גם במקור זה באות סליחות לתענית אסתר, ובסיומן הטור 'הרבינו לפשוע' וכו' ורמז לפסוק שאחרי, ולאחר מכן הכותרת: 'ידידים לגאון זל', והפיוט 'אתה ניהגתה המון' (א), ושוב הרמזים לפסוק 'סלח נא' ולתפילה 'אף אתה' שבתוכו (תפילה זו וסוף הפסוק – 'וכן כתוב ויאמר יי סלחתי כדבריך' – מושלמים שם בשוליים באותיות קטנות). לאחר מכן בא הטור 'טרדתה רבת' וכו' מפיוט המסגרת (להמשך התיאור ראה להלן הערה 71). הפיוטים מופיעים בהרכבים דומים בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.212

תוכנם של שלושת הפיוטים מוכיח שהם אכן נועדו לשמש מבוא לתפילת משה: בשלושתם מתוארים חסדי ה' עם ישראל במדבר, חטא המרגלים וסירוב העם לעלות לארץ, ובעקבותיהם – בקשתו של משה עליהם. סיומי הפיוטים מכוונים לנקודה זו: הפיוט הראשון ('אתה ניהגתה המון') מתאר, אחרי הזכרת חטא המרגלים, איך משה, 'איש עניו / צג לפניך בתנונוניו' ושיחר את פני ה'.⁶⁷ הפיוט השני ('תלאובות וארץ מאפליה') מתאר את גזרת הכיליון שגזר הקב"ה על ישראל בעקבות חטאם, ומסתיים במעבר מפורש לפסוק: 'פִּעְדֵינוּ הַפִּיל צִיר תַּחֲנָה / אֶת פְּנֵיךָ חִילָה סֶלַח נָא',⁶⁸ ובדומה לכך מסתיים הפיוט השלישי בתיאור משה המתפלל: 'שִׁוַּע לְפָנֶיךָ נְאֻמָּן / תִּינֶה לְךָ הֲלֵא אֲתָה רַחֲמָן'.⁶⁹

על הבטחת 'יאמר ה' סלחתי כדבריך' חזרו אפוא שלוש פעמים נוסף על אמירתה הראשונה, אבל על דברי הוידוי שאחרי הטור הבא מפיוט המסגרת ('טרדתה רבתי' וכו') חזרו לא פחות משבע פעמים נוספות: שבעת הפיוטים הבאים, ד–י, מכוונים כולם לאפשר לשוב ולומר את מילות הוידוי פעם אחר פעם. הפיוטים עצמם עוסקים גם הם בדברי וידוי: בפיוט הראשון – 'אבותינו מעלו מעל' – מפורטים חטאי אבותינו שהביאו לגלות, והמתפללים מודים שגם הם חוטאים כאבותיהם: 'פִּשְׁטָנוּ יָד בְּמַעֲשֵׂיהֶם / צוֹר הִקְנִינוּ בְּכַעֲסֵיהֶם',⁷⁰ ומשום כך הגאולה אינה מגיעה. בפיוטים האחרים באים דברי וידוי תוך פירוט חטאים שונים. כל הפיוטים מלווים בכתבי היד בציונים 'ועד אן', 'והיאך', המכוונים לפתיחת הוידוי במשפטים 'ועד אן לא שבנו מתעיותינו', 'והיאך אנו יכולין שנעזיז את פנינו ונקשה את ערפינו ונאמר לפניך צדיקים אנחנו ולא חטאנו' וכו'. פיוטי וידוי אלה הם מרכזה ורוב מניינה של סדרת הפיוטים הנדונה כאן, ועל שמם מכוונים פיוטי הסדרה כולה וידויים. יש לציין שלא כל הקהילות ביקשו לחזור שבע פעמים על הוידוי: בחלק מכתבי היד מובא מבחר מפיוטי הוידוי של רס"ג.⁷¹

(ציון ברמו ל'אתה ניהגתה המון' [א]; T-S NS 207.5 (סוף 'אום אשר היתה מונחה' [ג]); T-S NS 299.23 ('אום אשר היתה מונחה' [ג], מאמצעו).

67 זולאי, האסכולה (לעיל הערה 63), עמ' רעא.

68 שם, עמ' רעב. פיוט זה כוון ככל הנראה להיאמר בסמוך לקודמו, שכן הוא מיוסד על אקרוסטיכון אלף-ביתי הפוך (תשר"ק). בסדרות של פיוטים נהגו הפייטנים לגוון את האקרוסטיכון על ידי הצבת קטעים בתשר"ק אחרי קטעים באלף-ביתי ישר. גם בהמשך הסדרה באים הפיוטים לסירוגין באלף-ביתי ישר והפוך, להוציא פיוטים ד, יא, הפותחים באלף-ביתי ישר שני, משום שאין הם המשך של קודמיהם (כפי שיוסבר בהמשך, פיוט ד פותח את פיוטי הוידוי, ופיוט יא – את הפיוטים לתפילת דניאל).

69 שם.

70 שם, עמ' רעג.

71 כפי שצוין לעיל הערה 66, כל שבעת הפיוטים מופיעים בכ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קויפמן, גניזה 23, ובדומה גם בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 58 (נויבאואר וקאולי 2744/2), דפים 3–8, ובכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 299.23. ייתכן שגם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.15 הועתקה הסדרה כולה: לפנינו רק שני פיוטי הוידוי הראשונים (ד, ה), אך פיוט ה מסתיים בסוף דף, והקטע הבא מפיוט המסגרת – 'מלך הכבוד נצור זאת לעד' – בא בראש דף אחר, ונראה שחסרים ביניהם דפים; ובכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 207.5 באים ברצף שלושת פיוטי

שני הפיוטים האחרונים בסדרה מפייטים את תפילת דניאל ומכוונים את הציבור לחזור גם עליה פעמיים נוספות. העובדה שתפילה זו נאמרה בגלות בבל הכתיבה את תוכן הפיוטים: תיאור מצב העם בגלות בבל והנסים שנעשו שם לחנניה, מישאל ועזריה ככבשן האש ולדניאל בגוב האריות משמשים פתח לתפילת דניאל בפיוט 'אז בהגלות נדודה' (יא); והפיוט 'תבעך בגולה קורא צומים' (יב) מוקדש כולו לדניאל ולתפילתו.⁷²

המנהג לכפול את התפילות והוידויים המשולבים בפיוט המסגרת איננו חידוש של רס"ג: מתברר שלצורך זה נתחברו עוד לפני זמנו כמה פיוטים לא מחזוריים. המפורסם שבהם הוא פיוט הוידוי 'אשמנו מכל עם', הנאמר עד היום ברוב קהילות ישראל.⁷³ הפיוט פותח בדברי הוידוי 'אשמנו מכל עם / בושנו מכל דור', אך נמשך בתיאור העונשים על חטאים אלה: הגלות, חורבן המקדש ושעבוד המלכויות. נהוג לחלקו לשניים, אחרי האות כ, ולחזור על הוידוי גם באמצעו וגם בסופו, באמצעות המשפט 'עדיין לא שבנו מטעותנו (או: מתעייתנו)'. כך נאמר הוידוי שלוש פעמים: לפני הפיוט, באמצעו ובסופו. פיוטי וידוי נוספים מן הסוג הזה, לרוב מחזוריים, משמשים בכתבי יד בתוך פיוט המסגרת.⁷⁴

הוידוי הראשונים, אך כתב היד נקטע. אבל במקורות אחרים ההרכב קטן בהרבה: בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 33 (נויבאואר וקאולי 2737/c), דפים 24–31, שתואר לעיל בהערה 66, בא אחרי הטור 'טרדתה רבתי' וכו' והוידוי הסמוך לו רק פיוט אחד, 'אבותינו מעלו מעל' (ד); פיוט זה לבדו בא גם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 8.71. גם בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 71 (נויבאואר וקאולי 2849/17), דפים 56–70, נבחר רק פיוט וידוי אחד, אך זהו 'תבוסת אמנו אצנו תמוד' (ט). בקונטרס שמרכזו בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 147.96, וששחזורו פורט לעיל הערה 66, באים שני פיוטי וידוי: 'את כל מצותיך עזבנו' (ו) ו'אמרנו אין רואה' (י). בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 8.71 בא מבחר של שלושה פיוטי וידוי: 'אבותינו מעלו מעל' (ד), 'תועבות אשר שנאתם' (ה) ו'תנאות היפשנו על צור' (י). בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.212, וכן כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 645.1-6 ENA נקטעים באמצע הפיוט 'אבותינו מעלו מעל', ואי אפשר לשחזר את הרכבם.

72 גם כאן באים בחלק מהמקורות שני הפיוטים; כך בכ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קויפמן, גניזה 23; בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 54 (נויבאואר וקאולי 2744/2), דפים 3–8; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 2698.25-26 ENA; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.15. אבל בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 71 (נויבאואר וקאולי 2849/17), דפים 56–70, ובטומוס שמרכזו בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 147.96, וששחזור לעיל הערה 66 (בקטע השמור בלונדון, הספרייה הבריטית Or. 10841.26) ובכ"י פרנקפורט, ספריית הקהילה היהודית (לשעבר), גניזה 206 הובא רק הפיוט השני ('תבעך בגולה'). כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 8.71 נקטע באמצע הפיוט 'אז בהגלות נדודה', ואי אפשר לדעת אם הובא בו גם 'תבעך בגולה קורא צומים'.

73 ראה: גולדשמידט, סליחות (לעיל הערה 6), עמ' י-יא.

74 שרידי פיוט וידוי המשולב בפיוט המסגרת, והפותח 'ארבינו בקרבינו שמנו בפנינו', מופיע בקרע קטן מהעתקה מפוארת השמור בקיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 233.39. שרידים מרצף של לפחות חמישה פיוטי וידוי, חלקם מוכרים כסליחות רגילות המופיעות בסידור רס"ג, מופיעים בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 116.29, גיליון שכל קצותיו החיצוניים קרועים ומהוהים. הסדרה נפתחת בפיוט 'ארבנו זה בזה / בשלוותינו בעטנו' (השווה: סידור רס"ג [לעיל הערה 1], סוף עמ' שלט, וראה עוד להלן הערה 81); הפיוט קטוע משום הליקויים שבתחתית הדף. העמוד הבא, הלקוי מאוד בראשו, נפתח בפיוט

אבל לא רק הווידוי זכה לפני ימי רס"ג לפיוטים שאחריהם מוזמן הציבור לחזור עליו: גם לתפילת משה נכתב פיוט כזה, ואף הוא מחולק בכתבי היד לשניים – הפעם בחלוקה המקובלת בפיוטים, החוצה את האלף-בית אחרי האות ל; בין אות זו לבין הפסוקים נוספו שני טורי מעבר שיידונו בהמשך. הפיוט אפשר אפוא לחזור גם על תפילת משה פעמיים נוספות. חלקו הראשון של הפיוט מובא כאן על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 115.16, שבו הוא משולב אחרי הקטע 'הרבינו לפשוע' מפיוט המסגרת והפסוק 'סלח נא' והתוספות הקבועות בו:⁷⁵

אָז בְּהִיּוֹתוֹ / בְּאַרְץ תְּלֹאוּבוֹת // גּוֹרֵת נְחֹשִׁים וְעַקְרָבִים / דִּירַת אֶפְעָה וְשָׂרָף
הַמִּתְקַתֶּה מְרִים / וְהַמְטִרְתָּה דָגָן שַׁחַק // זֶה בְּעֵנָן וְאֵשׁ / חֲנוּתֵינוּ יוֹם וְלַיְלָה
טְבַחְתָּהּ מְזוּנֵיב / יְקָרָה אֲמַצְתָּה // כְּמִהְתָּה לִירֵד / לְשֹׁכֵן בְּתוֹכֵינוּ
הִיקְשִׁינוּ עוֹרְפֵינוּ / וְלֹא שָׁמַעְנוּ // חֲשֹׁךְ דָּרָךְ לְפָנֵינוּ / הִטִּינוּ רְאשֵׁינוּ לְחֹזֵר מִצְרַיִם

ביאור: 1 בהיותו: כך גם בכ"א, אבל ייתכן שצ"ל 'בהיותי' או 'בהיותנו'. בארץ תלאובות: במדבר, על פי הו' יג 5. גורת: מקום משכן (מגורי), כמו 'דירת' שבהמשך; וייתכן שיש כאן משנה הוראה, ונרמז גם פחד ומגור. נחשים ועקרבנים: השווה: דב' ח 16. אפעה ושרף: מיני נחשים שבמדבר, על פי יש' ל 6. 2 המתקתה מרים: המתקת את מי מרה (שמ' טו 23–24). והמטרתה דגן שחק: הורדת את המן, והלשון על פי תה' עז 24. זה: אולי כינוי להקב"ה, על שום שמ' טו 2 ועוד. בענן [...] ולילה: על פי שמ' יג 21; ו'חנותנו' לשון חניה (השווה: במ' י 31), אך אולי נרמז כאן גם לשון חנינה. 3 טבחתי: השמדת. מזניב: את עמלק (השווה: דב' כה 18); בכ"א: 'מזנב'. יקרה: כמו 'ביקרה', בתורה, והכינוי על שום מש' ג 15. אמצתה: חיזקת את ישראל. כמהתה: חפצת. לירד [...] בתוכינו: לרדת מן השמים ולהשרות שכינתך בישראל, ונרמזת כאן הקמת המשכן; בכ"א: 'לשכן'. 4 היקשינו עורפינו: יו"ד ראשונה תלויה, ובכ"א: 'הקשינו ערפינו'. הטינו [...] למצרים: בעת חטא המרגלים, על פי במ' יד 4; בכ"א: 'לחזר למצרים'.

המתאר את הדברים שאבדו לישראל משום החורבן (קרבות, כלי המקדש, בגדי כהונה ועוד), ומסתיים במילים 'קינאת ביתך אכלתנו ליחכנו' (ואחריהן כמובן המעבר לווידי, במילים 'ועד אן לא שבנו מתעיותינו, והיאך אנו יכול' כול'). ייתכן שפיוט זה היה במקורו פיוט שאחרי סדר עבודה, וששימושו כפיוט וידוי משני. כפיוט וידוי שלישי ממש הפיוט 'אפפנו' [צרו]ת / תכפנו גזירות', המובא גם הוא בין הסליחות הפשוטות בסידור רס"ג (שם), עמ' שמה–שמב. הפיוט הבא נפתח 'תעינו מאחריך / שגגנו מאמרתך' (למרות הפתיחה הדומה, אין זה הפיוט שהדפיס גולדשמידט, יום כיפור [לעיל הערה 38], עמ' 501, כמובח מהמשך הפיוטים). מן הפיוט האחרון שלפנינו אין אלא שרידים, וניכרות בו מילות הקבע 'כי אין לנו'; ברור שאין הוא זהה לשום פיוט אחר שמילות הקבע הללו מופיעות בו. כאן נקטע כתב היד, ואי אפשר לדעת אם היו בו עוד פיוטי וידוי. פיוטים נוספים המועתקים בו יידונו בסמוך. פיוט וידוי נוסף הוא הפיוט 'האמונה אבדה ממנו' שהדפיס שמידמן, פיוטי חטאנו (לעיל הערה 4), עמ' 103–104; במקור שתיאר שמידמן שם, הווידוי ופסוקים שונים כבר באים שלא בתוך פיוט המסגרת (גם הופעת פיוט חטאנו אחרי הווידוי מעידה על מהלך משני, כפי שמתברר שם), אך ההקשר הליטורגי הכללי דומה.

75 הפיוט מועתק גם בשני כתבי היד שנדונו בהערה הקודמת: הוא מופיע בשלמותו – אך בליקויים קשים – בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 116.29 (כ"א); ושרידיים מסוף חלקו השני באים גם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 233.39 (כ"ב).

5 חֲשַׁבְתָּהּ לְמַחֲוֹת שְׁמִינֹ / וְלַעֲקֹר זְכָרֵינוּ מִן הָעוֹלָם // שְׁפָף צִיר חֲיִנּוֹן / שֶׁבֶר חֲרוֹן אֶפְדָּ
5 חֲשַׁבְתָּהּ לְמַחֲוֹת שְׁמִינֹ: לְלִשׁוֹן הַשׁוּוּה: דב' ט 14, וְהַעֲנִיין עַל פִּי בַמ' יד 12; בַּכ"י א: 'אֵת שְׁמִינֹ'. שֶׁפָּף
צִיר חֲיִנּוֹן: מֹשֶׁה ('צִיר') הַתְּפַלֵּל וְהַתְּחַנֵּן עֲלֵינוּ.

מיד לאחר הפיוט בא בכתבי היד טור המעבר 'וכך אמר בתפילתו', המעביר לפסוקי תפילת משה. ממחציתו השנייה של הפיוט נותרו בכתב היד רק שלוש הצלעיות הפותחות את הטור הראשון, ועל כן הוא מובא כאן על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 233.39. העמוד קרוע בצדו החיצוני, וסופי הטורים כאן לקויים:

מִסְלַע הַיִּנְקָתָנוּ / נִפְתַּ שְׁמֹן וְדָבֵשׁ // סִעֲדָתָנוּ שְׁנַת אַרְבָּעִים / [ע... ..] דָּבָר
פְּצָתָהּ לְתוֹר / צְבִי אֲרָצוֹת // קִשׁוֹת דְּבָה הוֹצִיאוּ / רִימָה בְּפִירוֹתֶיהָ הַת. [...]
[שְׁמִיעוּ] הָעַם וְהִדְמִיעוּ / שְׁתוּ רֵאשִׁים צוּעֵן // סַחֲתָה לְאַבְדָּם בְּדָבָר / וּלְשַׁחֲטֵם בְּמִדְבָּר
תִּמְדָּ עֲיִנְיֹ תַחַן / סִגְר דְּלִתִּי רְוִגְנָן

ביאור: 1 מסלע [...] דבש: על פי דב' לב 13. סעדתנו: עזרת לנו בלכתנו במדבר. שנת ארבעים: ארבעים שנה. [...] דבר: נראה שהוא על פי דב' ב 7, אך אין בידי להשלים. 2 פצתה: אמרת, ציווית. לתור צבי ארצות: לשלוח מרגלים ולתור את ארץ ישראל (ראה: במ' יג 2–1); והכינוי 'צבי ארצות' על פי יח' כ 6, 15. קשות דבה: דיבה קשה. רימה בפירותיה: משמעו לכאורה: רימו את ישראל בעזרת פרות הארץ (השווה בהקשר של הדיבה שהוציאו המרגלים: 'כל לשון הרע שאין בו דבר אמת בתחילתו אין מתקיים בסופו' [בבלי, סוטה לה ע"א]), אך לשון היחיד 'רימה' קשה, וייתכן אפוא שנרמזת כאן מסורת בלתי ידועה על דיבה נוספת של המרגלים, שפרות הארץ נגועים לכאורה ברימה ובתולעים. 3 [שמעו]: ההשלמה על פי כ"י ב. והדמיעו: 'ייבכו העם בלילה הוא' (במ' יד 1). שתו ראשם צוען: ביקשו לשוב למצרים (שם 3). לאבדם בדבר: שם 12. ולשחטם במדבר: על פי תפילת משה, שם 16; ו'במדבר' מתוקן מ'במדבר'. 4 תמד עיניו תחן: משה התפלל, וצ"ל 'עניו', בככ"י ב. סגר דלתי רוגזך: שיכך את כעס ה'.

על פי הנוסח שבכתבי היד, כל אחד מחלקי הפיוט מעביר לתפילת משה. אבל בין האות ל לאות מ נוספו בחלקו הראשון של הפיוט שני טורים החורגים מהאקרוסטיכון (4–5), ונראה שאין הם שייכים לפיוט: הרצף הנוצר בלי טורים אלה שלם והגיוני. הפייטן פותח בחסדים שעשה הקב"ה עם ישראל במדבר: המתקת מי מרה, ירידת המן, עמוד האש ועמוד הענן, מלחמת עמלק, מתן תורה והשראת השכינה. הטור הפותח את החלק השני ממשיך רצף זה של חסדי ה', ורק בטור הפותח באות צ מתחיל סיפור חטא המרגלים כסדרו: היציאה לתור את הארץ, הדיבה שהוציאו המרגלים ותגובת ישראל בבכי וברצון לחזור למצרים, שגרמו לאיום בהשמדתם בדבר ולתפילתו של משה. הרצף אחיד וברור. כנגד זה שני הטורים החורגים מהאקרוסטיכון קוטעים את רצף חסדי ה' ומחדירים בו את דרישת ישראל לחזור למצרים ואת האיום בעונש ההכחדה ללא תיאור חטא המרגלים שגרם לכך, וברור שקטיעה זו הובאה כדי להעביר באמצע הפיוט אל תפילת משה. מקצבם של הטורים הללו חורג ממקצבם המסודר של יתר טורי הפיוט, שאין בו אלא שתי הטעמות כבדות ככל צלעית: צלעיות ארוכות כגון 'הטינו ראשינו לחזור מצרים' או 'ולעקור זכרינו מן העולם' מפירות מקצב זה באופן בולט. נראה אפוא שטורים אלה אינם חלק מהפיוט המקורי:

מסתבר שהפייטן ביקש לחזור על תפילת משה רק בסוף הפיוט, ומתפללים שרצו לומר אותה פעם נוספת קטעו את הפיוט באמצעו כדי לקלוט אותה והוסיפו לשם כך טורי מעבר מתאימים. קטיעה זו מלמדת על חיותו של השימוש בפיוט ועל רצון המתפללים לחזור על פסוקי תפילת משה פעם אחר פעם, אותו רצון שבהקשר של שלוש עשרה המידות הביא להופעת פיוטי הסליחות.

פיוטיו של רב סעדיה גאון לפסוקי תפילת משה דומים בתוכנם לפיוט שלפנינו, כשם שרוב פיוטי הווידוי שלו דומים ל'אשמנו מכל עם'. נראה אפוא שהגאון המשיך בפיוטים אלה מסורת קיימת ופיתח אותה: הוא הוסיף את החריוזה בפיוטים, ואולי אף הגדיל את מספרם, אך המנהג לכפול את פסוקי תפילת משה ואת דברי הווידוי היה קיים לפני ימיו.⁷⁶

כאמור רס"ג הציע פיוטים המכוונים את הציבור לחזור גם על תפילת דניאל. לתפילה זו לא מצאתי פיוטים בלתי מחורזים, אך ייתכן שגם כאן פיוטיו של הגאון לא נותרו לבדם. בכ"ל לונדון, הספרייה הבריתית Or. 10841.26 ובהמשכו הישיר בכ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, אנטונין 1132⁷⁷ מופיע אחרי תפילת דניאל פיוטו של רס"ג 'תבעך בגולה קורא צומים' (יב), אחריו בא הציון לחזור שוב על הפסוקים ('הטה אלהי אנך וג'), לאחר מכן מצוין 'פז-מון', 'יי שמעה יי סלחה יי הק-שיבה-ג' (סוף תפילת דניאל, המשמש כאן כרפרן בפיוט), ומועתק הפיוט 'תענה ותשמעה אנקת נושעה', אשר מילות הפסוק 'ה' שמעה ה' סלחה וגו' חותמות את מחורזותיו. זולאי הדפיס את הפיוט לפני שנים רבות כסליחה רגילה,⁷⁸ אך לפחות במקור שלפנינו הוא משמש לא כסליחה המעבירה לשלוש עשרה המידות אלא כפיוט לתפילת דניאל. עם זאת אין לדעת אם זה שימושו המקורי: בכתבי יד אחרים מובא הפיוט בין סליחות רגילות,⁷⁹ ותוכנו

76 שריד מן הפיוטים לתפילת משה נשמר עד היום: בסוף הסליחות לערב ראש השנה כמנהג פולין, לאחר שילוב בקשה גדולה המעובדת על פי הבקשה השנייה של רס"ג בסידורו (סידור רס"ג [לעיל הערה 1], עמ' סד-פא), נוסף הפיוט 'איש עָן חילה בעד עדתך', העוסק בתפילת משה על ישראל, ובסופו בא המשפט המעביר בכתבי הגניזה למענה 'סלחתי כדבריך' שבסוף תפילת משה: 'ואף אתה השבות לו כדרכי טובך, בישרתו ואמרת לו סלחתי כדבריך' (ראה: סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' קיד-קטו; גולדשמידט הדפיס משפט אחרון זה כחלק מהפיוט). על פי תוכנו וסיומו אין ספק שמדובר בפיוט שנועד לכפול את תפילת משה, אך במנהג המאוחר הוא נותק מהקשרו. ומעניין שאחריו באים כמה שבתי משפטים הרומזים לסיומה של תפילת דניאל, ואולי הם שריד מפיוט אחר, שהוקדש לתפילה זו.

77 לשחזור הטמוס שדפים אלה לקוחים ממנו ראה לעיל הערה 66.

78 זולאי, מפי פייטנים (לעיל הערה 66), עמ' רט-רי. הפיוט נדפס שם על פי כתב היד המתואר כאן, בהשוואה לכמה מקורות נוספים.

79 לפיוט מקורות רבים, ואדגים כאן את דרך השימוש בו בכמה מהם: בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 93, דף 33 הוא מועתק לפני הסליחה 'ידענו כי חטאנו ולך חבול חבלנו'; בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 38a.27 מועתק הפיוט בצד הסליחות המובהקות 'יום צעקנו בלילה נגדך' ו'ישמעני אלהים בקראי לנגדו'; שם בכ"י T-S NS 140.18 הוא מופיע בתוך רצף של סליחות רבות; שם בכ"י T-S NS 204.3 בא בסופו הציון 'אל מלך', ואחריו הסליחה 'הטה אלהי אנך שמעה לרייך גיאת (שירי ר' יצחק אבן גיאת, מהדורת י' דוד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 215-216) ותחילת סליחה נוספת; שם בכ"י T-S NS 232.56 מועתק לפני הסליחה 'איך אוכל לבוא עדיך' ליצחק בן סעדיה (גולדשמידט, סליחות [לעיל הערה 6], עמ' קפ); שם בכ"י

אינו מעניין גלות בבל ותפילת דניאל, ולפיכך ייתכן ששימושו כפיוט המעביר לתפילת דניאל משני: חזן שמצא פיוט זה, המיוסד על סיומות מקראיות מסופה של תפילת דניאל, מצא אותו יפה לשימוש בצד 'תבעך בגולה' של רס"ג. מנגד לא מן הנמנע שכמה פיוטים המופיעים בגניזה ובמנהגי עדות שונות כסליחות שגרתיות התחברו מלכתחילה כפיוטים שנועדו לאפשר חזרה על תפילת משה, על הוידוי או על תפילת דניאל.⁸⁰

מעתה, משנתברר ייעודה הייחודי של סדרת הפיוטים של רס"ג ופיוטים דומים כ'אשמנו מכל עם' או 'או בהיותו בארץ תלאובות', ראוי לדייק ולא לכנותם סליחות: הסליחות המובהקות הן הפיוטים המעבירים לאמירת שלוש עשרה המידות. הפיוטים הנדונים כאן אמנם דומים להן באפשרם לחזור על פסוקים או קטעי וידוי המלווים את מסגרת הסליחות, וגם תהליך היווצרותם דומה מאוד, אבל תפקידם המדויק שונה. בכמה כתבי יד הם מכוונים וידיים. שם זה יפה כמוכן לקטעים המפייטים את הוידוי; וגם בקטעים המעבירים לתפילת משה יש יסוד של וידוי לקראת סופם, בתיאור כפיות הטובה של ישראל במדבר וחטא המרגלים. כנגד זה בפיוטים הספורים לתפילת דניאל אין דברי וידוי מובהקים. עם זאת כיוון שברוב הפיוטים מהסוג הזה אכן קיים

T-S NS 237.48 באות לפניו הסליחות 'סיברוך היום זקן ונער' לשהלאן ו'שמעני אלהים בקראי לנגדו' (דוידזון י 4130) לאבן אביתור; בצד סליחות, ובדרך כלל בציון לשלוש עשרה המידות אחריו (אלא אם כן הפיוט קטוע), הוא מופיע גם שם בכ"י T-S NS 149.97; T-S NS 203.38; T-S AS 118.121. בכמה מקורות נרמז שימוש ייחודי של הפיוט 'תענה ותשמעה': בכ"י אוקספורד, בודליאנה 41 Heb. e. (נויבאואר וקאולי 2721/4), דף 49 מועתק הפיוט אחרי פיוט הוידוי 'האמונה אבדה ממנו', אבל הוידוי משמש שם כסליחה, ואחריו הציון לאמירת שלוש עשרה המידות 'אל הורתנו'; ייתכן שברצף יש איזה זיכרון לשימוש בתענה ותשמעה' בצד פיוטי וידוי, אך בפועל שני הפיוטים כבר משמשים כסליחות רגילות. בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 102.46 מועתק סוף הפיוט ללא ציון לשלוש עשרה המידות בסופו, ואחריו הקטע 'שומר ישראל', השייך לתחנונים. במקור זה הפיוט 'תענה ותשמעה' משמש אפוא לא כסליחה רגילה אלא כפיוט לתחנון, ואולי הגיע לשם מתפילת דניאל שבסוף סדר הסליחות (אם כי תפילת דניאל עצמה אינה נרמזת שם). בצד פסוקים וקטעי רחמין מופיע הפיוט גם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 149.73; T-S AS 116.259.

80 בהקשר זה מעניינות במיוחד שלוש הסליחות שהציע רס"ג בסידורו לתפילת נעילה. ראה: סידור רס"ג (לעיל הערה 1), עמ' שיד-שטו. בסידור הן מובאות כסליחות לכל דבר, ואחריו כל אחת מהן מצוינת אמירת שלוש עשרה המידות, ואכן כך הן משמשות ברוב מקורותיהן. אבל הסליחה הראשונה בסדרה מתאימה להיאמר בסמוך לתפילת משה, שכן היא פותחת בתיאור משה שהתפלל על ישראל: 'ארבעים יום עמד עניו / בתפלה ובתחנונים לפני דר מעוניו' (אם כי פסוקי תפילת משה מכוונים לתפילתו אחרי חטא המרגלים, ואילו כאן מתוארת תפילתו אחרי חטא העגל); הסליחה השנייה, 'אתחנן בכי וקול ארעים', נפתחת בדברי וידוי: 'געלנו משפטך [...] הכעסנוך צורנו [...] ונט מפקודיך [...] חבול חבלנו'; הסליחה השלישית, 'אתאנו עדיך לערוך שועה', מיוסדת על תפילת דניאל. אפשר להעלות על הדעת שרס"ג חיבר את שלושת הפיוטים הללו מלכתחילה כדי לשלבם בסמוך לתפילת משה, לוידוי ולתפילת דניאל, אך בשלב שני החליט להשתמש בהם כבסליחות רגילות. ייתכן שבהשערה זו יש משום הסבר להופעת הסליחות הללו בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 58 (נויבאואר וקאולי 2853/12), דפים 64-77, דווקא אחרי תפילת משה ולא אחרי שלוש עשרה המידות (ראה לעיל הערה 49 ובסמוך אליה).

וידוי, וכיוון ששמם הקדום בכתבי היד הוא וידויים, אפשר לכוון את כולם פיוטי וידוי או וידויים, וכך להבחין בינם לבין הסליחות.

שינויים במנהגי אמירת הוידוי והסליחות, המשתקפים מקטעי גניזה רבים וממחזורי קהילות ישראל לתפוצותיהן, פוררו אט אט את מסגרת הסליחות וגרמו לשינויים בתפקידם של פיוטי הוידוי. הוידוי הגדול ('על חטא') נאמר בחלק מהקהילות לפני הסליחות ובחלקן – אחריהן; הוידוי הקטן ('אשמנו בגדנו') נאמר גם במסגרת התחנונים שאחרי תפילת העמידה. אמנם הפיוט 'אשמנו מכל עם' נותר עד היום צמוד לוידוי, וגם הפיוט 'או בהיותו בארץ תלאבות' וסדרת פיוטי הוידוי של רס"ג לא נרשמו מעולם מחוץ למקומם המקורי; אבל בכתבי היד פזורים פיוטים נוספים שעל פי אופיים נראים כפיוטי וידוי, והם משמשים כסליחות רגילות⁸¹ או כמבוא לוידוי שכבר אינו נאמר במסגרת הסליחות הקדומה. כל אלו זוקקים מחקר ממצה שעוד יגיע זמנו, והוא חורג ממסגרת המאמר הזה.

ח. סיכום

עיון במרכיבים המשותפים למסגרת הסליחות בעדות ישראל השונות העלה גרעין בסיסי הקיים תמיד: פתיחה לשלוש עשרה המידות המתחילה '[אל] ארך אפיים אתה', שלוש עשרה המידות החזורות אחרי כל אחת מהסליחות, ונוכחות קבועה של פסוקי תפילת משה 'סלח נא לעון העם הזה' וגו' (במ' יד 19–20) ותפילת דניאל (דנ' ט 18–19). התברר שכל אלו יסודם בפיוט המסגרת האלף-ביתי הקדום והבלתי מחורז 'ארך אפיים אתה / בעל הרחמים', המובא בסידור רס"ג ומשמש בקטעי גניזה רבים. תבנית הפיוט, הכוללת קטעי שיר קצרים ואחרי כל אחד מהם פסוקים (במקרה אחד – וידוי במקום פסוקים), נמצאה דומה מאוד לאחד ממרכיבי הקדושתא הקדומה ליום הכיפורים: סדר הפסוקים שבסוף ברכת קדושת היום. נמצא דמיון גם במבחר הפסוקים: התברר שדווקא פסוקי שלוש עשרה המידות, תפילת משה ותפילת דניאל מופיעים בקביעות כמעט מוחלטת בסדרי הפסוקים הקדומים.⁸² וכשם שפיוט המסגרת נקטע בסמוך לפסוקי שלוש עשרה המידות על ידי הסליחות, כך קוטעות הסליחות סדרי פסוקים ובאותה הנקודה.

81 לדוגמה בין שבע הסליחות הפשוטות (המתאימות לכל סוג של תענית) שהביא רס"ג בסידורו (לעיל הערה 1), עמ' שלח-שמג, כלול הפיוט 'ארבנו זה בזה' (שם, עמ' שלט-שמ), שאין בו אלא דברי וידוי. לשימוש פיוט וידוי ראה לעיל הערה 74. וראה דוגמה נוספת בהערה הקודמת.

82 מקורם של פסוקים אלה בסדרי הפסוקים הוא – כפי שהוצע לעיל – בנוסח קדום של בני ארץ ישראל בברכת קדושת היום, נוסח שאבד, ושרק הפיוטים מעידים עליו. העובדה שדווקא פסוקי שלוש עשרה המידות, תפילת משה 'סלח נא' ותפילת דניאל, הקבועים כמעט לחלוטין בסדרי הפסוקים הקדומים, נעלמו מנוסח הקבע של בני ארץ ישראל בתקופת הגניזה דורשת הסבר נפרד. ייתכן שהכיוון להסבר זה כרוך דווקא בממצאים המובאים במאמר: ייתכן שכאשר הפכו הפסוקים הללו לחלק מהותי מסדר הסליחות ואף זכו לעיבודים פייטניים ייחודיים, חשו המתפללים שברכת קדושת היום בעמידה אינה מקומם הטבעי, והם נשמטו ממנה. יש לזכור שקטעי הגניזה המתעדים את נוסחי התפילה של בני ארץ ישראל מאחרים מן

סדר הפסוקים, ובעיקר פסוקי שלוש עשרה המידות שבו, הוצעו אפוא כמקום מולדתן של הסליחות: הציבור, שהצטרף אל החזן באמירת שלוש עשרה המידות, לא הסתפק באמירתן פעם אחת, ותפקיד הסליחות היה ליצור הזדמנות לחזור ולומר אותן פעם אחר פעם. תהליך זה אינו מתועד בארץ ישראל בתקופת הפיוט הקלסי, וייתכן שהתרחש בבבל; בדורו של רב סעדיה גאון הוא כבר היה ברור מאליו. פיוט המסגרת 'ארך אפיים אתה' כנראה אינו סדר פסוקים מקורי, אלא טקסט שכבר נכתב כדי לשמש מסגרת לסליחות, לווידוי ולפסוקים הקבועים הנאמרים לצדן. הנטייה לחזור פעם אחר פעם על קטעים מרכזיים המשולבים בפיוט המסגרת של הסליחות לא נעצרה בשלוש עשרה המידות: היו שביקשו לומר שוב ושוב גם את פסוקי תפילת משה ותפילת דניאל, ובעיקר לחזור פעמים רבות על לשון הוידוי. לשם כך נוצרו פיוטי הוידוי המשולבים גם הם בפיוט המסגרת, והמשמשים מבוא לפסוקים האחרים שבו או לווידוי. אבל מנהגים אלה נותרו שוליים, ואילו אמירת הסליחות והחזרה על שלוש עשרה המידות התפתחו והתרחבו.

סידור רס"ג מתאר התפתחות נוספת: פיוט המסגרת הועבר מתפילת יום הכיפורים אל תפילת יתר התעניות, ושולב שם בברכת 'סלח לנו', ופיוטי סליחות שולבו בו גם בעמידת התעניות.⁸³ מנהג זה שרד גם כאשר פיוט המסגרת יצא מכלל שימוש, ונותרו רק שקיעין שלו (כקטע הפתיחה 'אל ארך אפיים אתה'). לימים החלו לומר סליחות גם במסגרת ההתכנסויות לאמירת רחמין באשמורות סביב הימים הנוראים. העברה זו הביאה במקומות רבים לטשטוש המסגרת הקדומה ולערוב בין קטעי רחמין לסליחות. אבל בסדר הסליחות לתעניות ניכרת עד היום ברוב עדות ישראל הזיקה העזה לפיוט המסגרת הקדום ולמקורן של הסליחות.

פרופ' שולמית אליצור, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
shulamit.elizur@mail.huji.ac.il

הההליכים המתוארים במאמר, והם מייצגים תקופה שבה הייתה השפעה מקיפה של בני בבל על מנהגי התפילה הארץ ישראלים.

83 חשיפת סדר הפסוקים ליום הכיפורים כמקומן המקורי של הסליחות הקדומות וכמקור לפיוט המסגרת כמעט מחייבת להניח שהסליחות נועדו מלכתחילה ליום הכיפורים, ושרק מאוחר יותר הן הועברו – עם פסוק המסגרת – גם לברכת 'סלח לנו' שבעמידת החול ביתר התעניות. אילו היו הסליחות נוצרות מלכתחילה כפיוטי הרחבה בקרובת י"ח, הן היו צפויות להופיע – כיתר פיוטי ההרחבה בקרובות הי"ח – כסדרת פיוטים רצופים, שאיננה נקטעת פעם אחר פעם על ידי שלוש עשרה המידות. יש לזכור גם שיום הכיפורים הוא יום הסליחה והכפרה, ואילו רוב תעניות הציבור האחרות נקבעו בראש ובראשונה כימי אבל לאומיים. פיוטים שעיקרם בקשת סליחה מתאימים אפוא במהותם ליום הכיפורים, ומסתבר שהועברו אל יתר התעניות בשלב שני (ואכן 'סליחות' רבות לתעניות ציבור עיקרן תיאור אירועי היום המצערים ולא בקשת סליחה).